శ్రీరస్తు. 124

శ్రీమదుమామహేశ్వర సేవకాగ్రేసర

శ్రీనన్దికేశ్వర ప్రోక్తమయిన

అభినయదర్పణము.

ఇది భరతశాస్త్రాభిలాషులగు నిఖిలరసికులకును

ప్రియంబుగా

మహారాజరాజశ్రీ- విడవలపాటి- సుబ్బరామయ్యసెట్టిగారి

ప్రేరణమున గ్రంథాంతరముల యందలి

బహువిషయములను జేర్చి

తెనుఁగు తాత్పర్యములతోఁడ

భరతవిద్యాపాదన ప్రవీణులగు, శ్రీమాన్,

నీడామంగలం- తిరువేంకటాచార్యులవారికొమారుఁడగు

రాజగోపాలాచార్యులవారిచే

మూఁడవమారు ముద్రింపఁబడియెను.

MADRAS:

PRINTED AT THE SASTRA SANJEEVINI PRESS.

1905.

శృంగారరసాధి
దములనుఆయా
హ్యాజ్ఞానమును, ఆ
వ్యాపారములు అ
ములందువిరక్తియు,

శ్రీ సంతానరామ పరబ్రహ్మణేనమః.

పీ ఠి క.

శ్రీమత్సకలభువనకర్తయైన శ్రియఃపతికిం బ్రియతమంబై నిఖిలరసికజనాహ్లాదభాజనంబై సర్వలోకవ్యాపకంబై విలసిల్లెడి భరతశాస్త్రము, శ్లో॥ శంభుర్గౌరీతథాబ్రహ్మమాధవోనందికేశ్వరః। దత్తిలో కోహళశ్చైవయాజ్ఞవల్క్యశ్చనారదః॥ హనూమాన్విఘ్నరాజశ్చషణ్ముఖోథబృహస్పతిః। అర్జునోరావణశ్చైవ కన్యాబాణసుతాతథా॥ ఏతేభరతకర్తారోభువనేషు ప్రకీర్తితాః॥ అనగా, శివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ, విష్ణువు, నందికేశ్వరుడు, దత్తిలుడు-కోహళుడు, యాజ్ఞవల్క్యుడు, నారదుడు, ఆంజనేయుడు, విఘ్నేశ్వరుడు, సుబ్రహ్మణ్యుడు, బృహస్పతి, అర్జునుడు, రావణుడు, ఉషాకన్యక అనువారు భరతశాస్త్రకర్తలు అని లోకములయందుకొనియాడబడుచున్నారు. అనునీయర్థముగల ప్రమాణశ్లోకములచేతవన్నెకెక్కియున్నది, అట్లుండియుప్రకృతమునందుమనవారందరును అభినయవిద్యనుసాధారణవిద్యలలోనొకటిగాదలచియాదరింపకపోవుటయేగాక, అది కేవలపామరరంజకవిద్యయనియు, శిష్టులకుపరిగ్రహణీయముకాదనియు, నాట్యప్రవర్తకులకేయభ్యసనీయమనియునుల్లంఘించియున్నారనుటయెల్లవారికిని తేల్లమేకదా? మోక్షసాధకమగుయోగశాస్త్రమునుబోలినయీశాస్త్రముఇట్టిదశకువచ్చుటకునాయికానాయకవ్యాపారములనుతదంగములయినయితరవిషయములనుజూపి ధర్మమునందు ప్రవృత్తిగలుగజేయుటయేగాకగూఢార్థప్రదర్శకమునై, ఆంగికాభినయమువలనరసికులగునభిజ్ఞులకునానందప్రదమైయట్టిరసికాగ్రగణ్యులచే నాయభినయవిద్యాప్రవీణులుసన్మానింపబడువిషయముకేవలనటీప్రేష్యముగానెన్నబడుటయు, జనులమనసులందుదోచువిషయములనుఅంగచలనాదులచేదెలిసికొనుటవలనకామవికారముకలుగుననుభ్రాంతియునుకారణములగుచున్నవి. అట్లుగాకనూత్మ్నదృష్టిచేచక్కగావిచారించునెడలఈశాస్త్రము శృంగారరసాధిష్ఠానదేవతయులోకజనకుడునగుశ్రీకృష్ణదేవుని లీలావినోదములనుఆయారసానుభవములతోడనూహించితెలిసికొనుటవలనబ్రహ్మజ్ఞానమును, ఆజ్ఞానమువలనచూడబడునవియన్నియుఅస్థిరములయినవ్యాపారములు అనుతాత్పర్యమును, ఆతాత్పర్యముచేతఅట్టివ్యాపారములందువిరక్తియు,

శాంతిదాంత్యాదివిశిష్టగుణములనుజనింపగానిత్యసుఖప్రదమయినబ్రహ్మానందమునుబొందించుననువిషయముతేటపడునుకనుకను,నాయినానాయకవ్యాపారములుజ్ఞానపాదార్థమునందుగురుశిష్యులయొక్క-సేవ్యసేవకభావబోధకములేగానియితరములుకావుఅనిబ్రహ్మాదులచేత చెప్పబడియున్నదికనుకను,ధర్మార్థకామమోక్షములనెడిచతుర్విధపురుషార్థములకునుసాధకమును,సర్వోత్కృష్టమును దేవతాదికర్తృకమును నైనయీభరతశాస్త్రముఎల్లవిధములచేతనుమనకుపరిగ్రహణీయమును అభ్యసనీయమునగును,అనివిచారించి, కాలానుసారముగాదినదినక్షీణదశనొందుచున్న దీనినియథోచితప్రచారమునకు తేదలచి, భరతకర్తలలోనొకరగునందికేశ్వరునిచేతజెప్పబడిన యభినయదర్పణముఅనుగ్రంథమునుతొలుతముద్రింపించిప్రకటించితిమి,అయిననుఅదియెల్లవారికితేటతెల్లముగాదెలియకయుండుటంబట్టి మ-రా-శ్రీ,విడవలపాటి-సుబ్బరామయ్యసెట్టిగారుఅనువైశ్యశిఖామణిప్రేరేపణవలన,పతాకాదిముఖ్యహస్తములస్వరూపములనుదెలిపెడి చిత్రపుగురుతులనాయాహస్తములలక్షణశ్లోకములకుముఖపటజేర్చియు, గ్రంథాంతరములందుచెప్పబడిన ఆయాహస్తములయుత్పత్తికాలము, ఋషిదేవతాజాతివర్ణములు, మొదలగువానిగూర్చియు,విశేషసంయుతహస్తములను,ప్రసిద్ధరాజులహస్తములను, పుణ్యనదులహస్తములను,అశ్వత్థాదివృక్షహస్తములను,సింహాదిమృగహస్తములను,హంసాదిపక్షిహస్తములను,నక్రాదిజలజంతుహస్తములను, శిరోభేదాద్యనేకవిషయములనుసంగ్రహించియునిట్లుచేరిననన్నూటయెనిమిదివిషయములనుతెలుపునట్టి శ్లోకములకు స్త్రీబాలకాదులకుగూడ తేటగాదెలియునట్లుసులభములైనమాటలతో తెనుగుతాత్పర్యమువ్రాసి మూడవమారుపెద్దఅక్షరములతో ముద్రింపించితిమి.

ఇదిగాక అభినయమునందునవరసములు మొదలగువానినిదెలుపదగిన భరతరసప్రకరణమనెడిగ్రంథమునునిట్లే తెనుగుతాత్పర్యముతో మాచేత ముద్రింపబడియున్నది.

ఇట్లు,

శ్రేయోభిలాషి-నీడామంగలం-మాడభూషి-తిరువేంకటాచార్యుల

కొమారుడగు రాజగోపాలాచార్యులు,

విషయసూచిక.

విషయసంఖ్య.	పుటసంఖ్య.

విషయసూచికసమాప్తం.

ఈపుస్తకము వలయువారలు దిగువసంతకముచేసియుండు వారి పేరిటికి వ్రాసి వి. పి. మూలకముగా తెప్పించుకొనవచ్చును.

తి॥ స్వామినాథశాస్త్రి.

శాస్త్రసంజీవినీముద్రాక్షరశాలా

నెం॥ ౩౧౩- టంకశాలవీధి,

మింట్ బిల్డింగ్ మదరాస్.

శుభమస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

నన్దికేశ్వరప్రోక్తం

అభినయదర్పణం.

ఇష్టదేవతాప్రార్థనా.

శ్లో॥ ఆఙ్గికంభువనంయస్య వాచికంసర్వవాఙ్మయమ్।
ఆహార్యంచన్ద్రతారాఽదితన్నుమస్సాత్త్వికంశివమ్॥

తా॥ లోకము, ఏశివునియొక్క-అఙ్గాభినయమో; వాగ్రూపములైనవియెల్లఏశివునియొక్క వాచికాఽభినయమో; చంద్రతారాదులుఏశివునియొక్క ఆహార్యాఽభినయమో; అటువంటిసత్వప్రధానుఁడైన శివునికినమస్కరించెదను.

ఇంద్ర ఉవాచ॥ శ్లో॥ కళ్యాణాఽచలవాసాయ కరుణారససిన్ధవే।
నమోఽస్తునందికేశాయ నాట్యశాస్త్రార్థదాయినే॥

తా॥ కైలాసపర్వతనిలయుఁడును దయాసముద్రుఁడును నాట్యశాస్త్రార్థప్రదుఁడునైన నందికేశ్వరునికి నమస్కరించెదను.

నన్దికేశ్వర ఉవాచ॥శ్లో॥స్వాగతంతేసురాఽధీశ కుశలంత్రిదివౌకసామ్।
కిమర్థమాగతంబ్రూహి భవతామమసన్నిధౌ॥

తా॥ ఓయింద్రుఁడా? నీరాకమంచిది, స్వర్గవాసులందరుఁ క్షేమమా? నాదగ్గరకేమిటికివచ్చితివి చెప్పుము.

ఇన్ద్ర ఉవాచ॥శ్లో॥త్వదీయకృపయాపూర్వంనాట్యశాలామలఙ్కృతామ్।
త్వదీయనర్తకస్సోఽయంత్వత్కృపామభివాఞ్ఛతి॥

తా॥ ఓయినందికేశ్వరుఁడా? తొల్లినీకృపారసముచేనలంకరింపబడిననర్తనశాలాఽధిపతియైన యీనీదాసుఁడగు నర్తకుఁడునీదయనుగోరివచ్చియున్నాఁడు.

నన్దికేశ్వర ఉవాచ॥శ్లో॥ మయావిధేయంకింతస్యవదవాసవతత్త్వతః॥

తా॥ ఓయింద్రుఁడా? వానికినాచేతజేయఁదగినదియేమున్నది - దానినిజముగఁజెప్పుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥శ్లో॥దైతేయనాట్యశాలాయాం స_ర్వకో నటశేఖరః।
తంవిజేతుమయంనాట్య వినోదైః క్రమవేదిభిః।
భవద్విరచితంగ్రంథంభరతాఽర్ణవమిచ్ఛతి॥

తా॥ అసురనాట్యశాలయందు నటశేఖరుడనెడునటుడుగలడు-వాని నాట్యక్రమములను దేటపరచువిన్యాసములచే జయించుటకు మీచేరచి యింపబడిన భరతార్ణవమనెడు గ్రంథమున పేక్షించుచున్నాడు.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥శ్లో॥చతుస్సహస్రసంఖ్యాతైర్గ్రంథైశ్చపరిపూరితమ్।భరతాఽర్ణవశాస్త్రం తుసుమతేశ్రుణుసాదరమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా; నాలుగువేలగ్రంథములుగల భరతార్ణవమనెడు గ్రంథమును జెప్పెదను - నీవత్యంతప్రీతిగలవాడవై వినుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥నన్దికేశదయామూ_ర్తేవి_స్తరాత్సంవిహాయమే ।
సంక్షిప్యనాట్యశాస్త్రాఽర్థంక్రమపూర్వముదాహర ॥

తా॥ దయామూర్తివైననందికేశ్వరుడా! ఈగ్రంథమునుసంగ్రహించినాట్యశాస్త్రమాత్రాఽర్థములను యథాక్రమముగానాకుజెప్పుము.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥శ్లో॥ వదామిసుమతేదేవసంక్షిప్యభరతాఽర్ణవమ్।
దర్పణాఖ్యమిదంసూక్ష్మమవధారయసాదరమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా! భరతాఽర్ణవమనెడుగ్రంథమును సంగ్రహించికొంచెముగాజేయబడినదర్పణమను నీగ్రంథమును జెప్పెదను-దీనినాదరణగలవాడవై వినుము.

శ్లో॥ నాట్యంనృ_త్తంనృత్యమితిమునిభిఃపరికీ_ర్తితమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా! ఇదిఋషులచేనాట్యము నృ_త్తము నృత్యముఅని మూడువిధములవిభాగించి జెప్పబడియున్నది.

శ్లో॥ నాట్యంతన్నాటకేష్వేనయోజ్యంపూర్వకథాయుతమ్॥

తా॥నాట్యమనునదియెట్టిదనగా - నాటకమునందు పూర్వకథతోడ వినియోగింపబడునది.

శ్లో॥ రసభావవిహీనంతున్నృ_త్తమిత్యభిధీయతే ॥

తా॥ నృ_త్తమనగా-రసభావములచేత తక్కువపడినదై తాళలయానుగుణ్యమైయుండునది.

శ్లో॥ రసభావవ్యంజకాఽదియుతంనృత్యమితీర్యతే॥

తా॥నృత్యమనగా-రసము,భావము,మొదలగువానితోగూడియుండునది.

శ్లో॥ ఏతత్త్రియం ద్విధా భిన్నం లాస్యతాణ్డవసంజ్ఞికమ్॥

తా॥ ఈనాట్య నృత్త నృత్యములు మూడును మరల లాస్యమనియు, తాండవమనియు రెండువిధములుగా విభజింపబడియున్నవి.

శ్లో॥ సుకుమారంతు తల్లాస్య ముద్ధతం తాణ్డవం విదుః॥

తా॥ కూర్చుండియభినయించునట్టివి యెల్లను లాస్యమనియు, నిలిచి యభినయించునవి యెల్లను తాండవమనియు తెలియదగినది.

శ్లో॥ ద్రష్టవ్యే నాట్యనృత్యే చ పర్వకాలే విశేషతః॥

తా॥ నాట్యనృత్యములు రెండును పర్వకాలములయందు తప్పక చూడదగినవి. అది శ్రేయస్కరమనుట.

శ్లో॥ నృత్యంతత్ర నరేన్ద్రాణా మభిషేకే మహోత్సవే।
యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం వివాహే ప్రియసఙ్గమే॥
నగరాణా మగారాణాం ప్రవేశే పుత్రజన్మని।
శుభార్థిభిః ప్రయోక్తవ్యం మాఙ్గళ్యం సర్వకర్మసు॥

తా॥ మీదజెప్పబడినమూటిలో మూడవదియగు నృత్యము మేలు కోరినవారిచే పట్టాభిషేకము, తిరునాళ్ల, ఊరేగింపు, దేవునియూరేగింపు, పెండ్లి, మిత్రసభ, పురప్రవేశము, గృహప్రవేశము, పుత్రోత్సవము వీనియందు జరపవలయును.

శ్లో॥ ఋగ్యజుస్సామవేదేభ్యో వేదాచ్చాఽథర్వణాత్క్రమాత్ । పాఠ్యం చాఽభినయం గీతం రసాన్ సఙ్గృహ్య పద్మభూః॥ వ్యరీరచచ్ఛాస్త్రమిదం ధర్మకామాఽర్థసిద్ధిదం। దుఃఖాఽఽర్తిశోకనిర్వేదఖేదవిచ్ఛేదసాధనమ్॥ అపిబ్రహ్మపరానన్దాదిదమభ్యధికం భవేత్॥

తా॥ పూర్వకాలమునందు బ్రహ్మదేవుడు ఋగ్వేదమునుండి పాఠ్యమును, యజుర్వేదమునుండి యభినయమును, సామవేదమునుండి గానమును, అథర్వణవేదమునుండి రసములను, సంగ్రహించి యీశాస్త్రమును చేసెను. ఇది ధర్మార్థకామమోక్షములను ఇచ్చునదియు కాక దుఃఖము, ఆర్తి, శోకము, నిర్వేదము, ఖేదము, మొదలైనవానిని పోగొట్టునదియు అగును. మరియు బ్రహ్మానందమునకంటె ఎచ్చైనయానందమును గలుగజేయునది. కలహ, వస్తునాశ, ప్రయత్నభంగాదులచేత గలుగునది దుఃఖము. ఇతరులుచేయుహింసాదులచేత గలుగునది ఆర్తి. మరణము మొదలగువానిచేత సంభవించునది శోకము. తనకిష్టవస్తుప్రాప్తి

కానపుడును సారహీనతతోఁచినపుడును కలుగునది నిర్వేదము. గతశోక కృత్యములను తలచినప్పుడు పుట్టునది ఖేదము.

శ్లో॥ తత్రనృత్యంమహారాజ సభాయాంకల్పయేత్సదా॥

తా॥ ఈమీఁదజెప్పిన మాటియందును నృత్యముమహారాజసభలోనెల్లప్పుడునుసంతోషముతోనడపుచుండవలయును. —సభాలక్షణమ్.—

శ్లో॥ సభాకల్పతరుర్భాతి వేదశాఖోపశోభితః।
శాస్త్రపుష్పసమాకీర్ణో విద్వద్భ్రమరసంయుతః॥

తా॥ సభయనెడికల్పవృక్షము వేదములనెడి కొమ్మలచేత ప్రకాశించునదియు, శాస్త్రములనెడి పుష్పములచేత నిండుకొన్నదియును, విద్వాంసులనెడి తుమ్మెదలతోఁగూడినదియునై వెలుగుచున్నది.

శ్లో॥ సత్యాచారసభాగుణోజ్జ్వలసభా సద్ధర్మకీర్తిస్సభా
వేదాలఙ్కృతరాజపూజితసభా వేదాన్తవేద్యాసభా॥
వీణావాణివిశేషలక్షితసభా విఖ్యాతవీరాసభా
రాజద్రాజకుమారశోభితసభా రాజత్ప్రకాన్తిస్సభా॥

తా॥ సత్యముతప్పక నడపువారుగలదియును, సద్గుణములచే మెరయునదియును, మంచిదర్శనమునుకీర్తియునుగలిగినదియు, వేదముచదివిన రాజులచేత పూజింపబడినదియు, వేదాంతమునెరిగినదియు, వీణాగానము, వాచికగానము మొదలగువానితోఁ గూడినదియు, ప్రసిద్ధవీరులుగలదియు, తేజస్సుచేతవెలుగుచున్న రాజకుమారులచేత ప్రకాశించునదియు, ప్రకాశించుచున్నకాంతిగలదియుసభఅనబడును. అనఁగా సభయనునది యిన్నిలక్షణములునుగలదయి యుండవలయుననుట.

శ్లో॥ విద్వాంసఃకవయోభట్టాః గాయకాఃపరిహాసకాః।
ఇతిహాసపురాణజ్ఞా స్సభాసప్తాఙ్గలక్షణమ్॥

తా॥ విద్వాంసులు, కవులు, పెద్దలు, పాఠకులు, పరిహాసకులు, ఇతిహాసములను తెలిసినవారు, పురాణములను తెలిసినవారు అనునవి యేడునుసభయొక్క యేడుఅంగములుఅగును.

సభానాయకలక్షణమ్.

శ్లో॥ శ్రీమాన్ధీమాన్వివేకీవితరణనిపుణో గానవిద్యాప్రవీణః।
సర్వజ్ఞఃకీర్తిశాలీసరసగుణయుతో హావభావేష్వభిజ్ఞః।
మాత్సర్యాద్యైర్విహీనఃప్రకృతిహితసదాఽచారశీలోదయాళుః।

ధీరోదాత్తఃకలావాన్నృపనయచతురోసౌసభానాయకస్స్యాత్॥

తా॥ సంపదగలవాడును, మంచిబుద్ధిమంతుడును, యుక్తాయుక్తవివేకముగలవాడును, దానశీలుడును, గానవిద్యయందు నేర్పుగవాడును, అన్నియు తెలిసిలవాడును, కీర్తిచేత ఒప్పినవాడును, సరసగుణములుగలవాడును, హాసభావములయందలి తెలివిగలవాడును, మాత్సర్యాదిదుర్గుణములు లేనివాడును, ఆయాకాలమునకుదగిన మంచినడవళ్ళ నెరిగినవాడును, దయగలవాడును, ధీరోదాత్తుడును, విద్వాంసుడును, రాజనీతియందుచతురుడును, అగువాడుసభానాయకుడుఅగును. బుద్ధియనగాఅప్పటికితోచునట్టిది॥ శ్లో॥ గ్రీవారేచకసంయుక్తో భ్రూనేత్రాఽదివిలాసకృత్ । భావఈషత్ప్రకాశోయస్సహావఇతికథ్యతే॥ అనగామనోగతభావమును సంజ్ఞమొదలగువానిచేదెలుపుటహావము॥ శ్లో॥ నిర్వికారస్యచిత్తస్యభావస్స్యాదతివిక్రియా॥ వికారరహితచిత్తమునకునత్యంతవికారముకలుగుటభావము॥ శ్లో॥ గమ్భీరస్సారసమ్పన్నః కృపావానవికత్థనః।పరకీయగుణగ్రాహీధీరోదాత్తస్సకథ్యతే॥ గంభీరుడునుఅనగాకోపసంతోషములను అభినయాదికృత్యములచేదెలుపునట్టివాడును, దేహబలముగలవాడును, పరులదుఃఖమునుజూచి యోర్వలేనివాడును, తన్నుదాబొగడుకొననివాడును, ఇతరులగుణములను తెలిసికొనువాడునైనవాడు ధీరోదాత్తనాయకుడు.

మన్త్రిలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏభాసస్థిరభాషిణోగుణపరాశ్శ్రీమద్యశోలమ్పటాః।
భావజ్ఞాగుణదోషభేదనిపుణాశ్శృంగారలీలారతాః ।
మధ్యస్థానయకోవిదాస్సహృదయాస్సత్పణ్డితాభాన్తితే।
భూపాభేదవిచక్షణాస్సుకవయోయస్యప్రభోర్మన్త్రిణః॥

తా॥ మాటనిలుకడగలవారును, సద్గుణములను గ్రహించువారును, భావముతెలిసికొనువారును, గుణదోషములను పరిశీలించుటయందు సమర్థులును, శృంగారలీలాసక్తులును, స్వజనపక్షపాతములేనివారును, నీతిపరిజ్ఞానులును, మంచిమనస్సుగలవారును, మంచిపండితులును, రాజులయొక్క అభేదవర్జనమునందు చతురులులు, పండితులును,అగుమంత్రులుఏప్రభువుదగ్గరగలరో యాప్రభువువృద్ధిపొందగలవాడు,

రఙ్గలక్షణమ్,

శ్లో॥ ఏవంవిధస్సభానాథఃప్రాఙ్ముఖోనివసేన్ముదా।

వసేయుః పార్శ్వతస్తస్య కవిమన్త్రిసుహృజ్జనాః॥

తా॥ ఇట్టుసభానాయకుడు సంతోషముతో తూర్పుముఖముగా గూర్చుండగా వానిప్రక్కలను, కవి, మంత్రి, సుహృజ్జనములుండవలయును.

శ్లో॥ తదగ్రేనటనంకార్యం తత్స్థలం రఙ్గముచ్యతే।

తా॥ ఆరాజునకెదుట నటనముచేయవలయును. ఆస్థలము రంగము అనబడును.

శ్లో॥ రంగమధ్యస్థితే పాత్రే తత్సమీపే నటోత్తమః। దక్షిణే తాళ
ధారీచ పార్శ్వయోర్ద్వయోర్మృదఙ్గికః। తయోర్మధ్యే గీతకారశ్శ్రుతి
కారస్తదన్తరే। ఏవం తిష్ఠేత్క్రమేణైవ నాట్యాఽఽదౌ రంగమణ్టపే॥

తా॥ రంగమంటపమునడుమ పాత్రముండగా దాని వెంబడి నటోత్తముడును, కుడితట్టు తాళగాడును, ఇరుప్రక్కలను మద్దెలగాడును, వారినడుమ పాత్రము ననుసరించి గాయకులును, వారికి వెనుక సుతిపోయువాడును, వరుసగానుండవలయును.

పాత్రలక్షణమ్,

శ్లో॥ తన్వీరూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతపయోధరా। ప్రగల్భా
సరసా కాన్తా కుశలా గ్రహమోక్షయోః॥ చారతాళలయాఽ
భిజ్ఞా మణ్డలస్థానపణ్డితా। హస్తాఽఙ్గస్థాననిపుణా కరణేషు
విలాసినీ॥ విశాలలోచనా గీతలాద్యతాళాఽనువర్తినీ।
పరార్ధ్యభూషాసమ్పన్నా ప్రసన్నముఖపఙ్కజా॥ నాఽతి
స్థూలా నాఽతికృశా నాఽత్యుచ్ఛా నాఽతివామనా। ఏవం
విధగుణోపేతా నర్తకీ సముదాహృతా॥

తా॥ నటించెడుపాత్రము రూపవతియు, యౌవనమధ్యస్థురాలును, బలిసినిక్కినపాలిండ్లుగలదియు, ప్రౌఢత్వముగలదియు, రసికురాలును, సొగసుగలదియు, పట్టువిడుపులందుసమర్థురాలును, తాళలయగతులను దెలిసినదియు, మండలస్థాననృత్యమందుపండితురాలును, హస్తవిన్యాసాంగవిన్యాసములయందు నేర్పుగలదియు, అవయవచాకచక్యముగలదియు, విశాలములగుకన్నులుగలదియు, గీతవాద్యతాళములననుసరించినదియు, వెల్లగలసొమ్ములుధరించినదియు, తేటయైనముఖముగలదియు, మిగులలావైనదిగాని మిగులపొడువైనదిగాని మిగులచిక్కినదిగాని మిగులపొట్టిదిగాని కానిదియునై యుండవలెను.

అపాత్రలక్షణమ్.

శ్లో॥ పుష్పాక్షీ కేశహీనా చ పీనోష్ఠీ లమ్బకస్తనీ । అతిస్థూలాఽ
తికృశాఽప్యత్యుచ్చాఽత్యల్పవామనా । కుబ్జా చ స్వ
రహీనా చ వేశ్యా నాట్యవివర్జితా॥

తా॥ పూలుపడియున్నకన్నులుగలదియు, తలవెండ్రుకలులేనిదియు, బలిసినదిపెదవులుగలదియు, వ్రేలబడినస్తనములుగలదియు, మిక్కిలిబలిసినదియు, మిక్కిలిచిక్కినదియు, మిక్కిలిపొట్టినదియు, గూనుగలదియు, హీనస్వరముగలదియు, అగువేశ్యనాట్యమునకుదగినదిగాదు.

కిఙ్కిణీలక్షణమ్.

శ్లో॥ కిఙ్కిణీః కాంస్యరచితాస్తామ్రేణ రజతేన వా ।
సుస్వరాశ్చ సురూపాశ్చ సూక్ష్మా నక్షత్రదేవతాః ॥
బధ్నీయాన్నీలసూత్రేణ గ్రన్థిభిశ్చ సమన్వితమ్ ।
శతద్వయం శతం వాఽపి పాదయోర్నాట్యకర్మణి ।
శతం వా దక్షిణే పాదే ద్విశతం వామపాదకే॥

తా॥ గజ్జెలుకంచువిగానైనను, రాగివిగానైనను, వెండివిగానైనను, ఉండవలయును. అవిమంచిస్వరముగలవిగాను అందమయినవిగాను చిన్నగానుఉండవలెను. అట్టినక్షత్రాధిదేవలుగలగజ్జెలను నల్లదారమునగ్రుచ్చి గజ్జెగజ్జెకుముడివేయవలయును. నాట్యమాడెడికాలములయందుపాత్రము కాళ్ళలో ఇన్నూరిన్నూరుగాని నూరునూరుగానయుండవలయును. లేకకుడికాలియందునూరును ఎడమకాలియం దిన్నూరునైననుండవలయును.

నటలక్షణమ్.

శ్లో॥ రూపవాన్ మధురాఽభాషీ కృతీ వాగ్మీ పటుస్తథా । కులాఙ్గనా
సుతశ్చైవ శాస్త్రజ్ఞో మధురస్వరః॥ గీతవాద్యాఽదినృత్యజ్ఞః సి
ద్ధః ప్రతిభానవాన్ । ఏతాదృశగుణైర్యుక్తో నట ఇత్యుచ్యతే బుధైః॥

తా॥ చక్కనివాడును, ఇంపుగమాటలాడువాడును, పండితుడును, మాటకారియు, సమర్థుడును, కులాంగనాసుతుడును, భరతశాస్త్రపరిజ్ఞానముగలవాడును, మంచిశారీరముగలవాడును, గానవాద్యనృత్యాదులలో పూర్ణజ్ఞానముగలవాడును, పట్టుగలిగినవాడును, కల్పనాశక్తిగలవాడునగుజనుడు పెద్దలచేతనటుడని చెప్పబడుచున్నాడు.

పాత్రబహిర్గప్రాణలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృదంగశ్చసుతాళౌచ వేణుగీతి స్తతశ్శ్రుతిః। ఏకవీణాకిఙ్కి-
ణీశ్చగాయకశ్చసువిశ్రుతః ॥ ఇత్యేవమన్వయ జ్ఞైశ్చపా
త్రప్రాణాబహిస్స్మృతాః॥

తా॥ మృదంగము, మంచినాదముగల తాళములు, పిల్లనగ్రోవి, పాట, శ్రుతి, వీణ, గజ్జెలు, ప్రఖ్యాతుడైన నటుడు, ఇవినాట్యమాడెడుపాత్రమునకు బహిఃప్రాణములని చెప్పబడును,

అన్తర్గప్రాణలక్షణమ్.

శ్లో॥ జవస్థిరత్వ రేఖాచభ్రమరీదృష్టిరశ్రమః ।
మేధాశ్రద్ధావచోగీతి స్త్వన్తః ప్రాణాదశస్మృతాః॥

తా॥ వడి, నిలుకడ, సమత్వము, చపలత్వము, చూపు, శ్రమములేమి, బుద్ధి, శ్రద్ధ, మంచిమాటలు, పాట ఈపదియును అంతర్గప్రాణములనబడును.

నీచనాట్యలక్షణమ్.

శ్లో॥ అకృత్వాప్రార్థనం పాత్రమాచరేద్యదినాట్యకమ్।
తన్నాట్యంనీచమిత్యాహుర్నాట్యశాస్త్రవిచక్షణాః॥

తా॥ నటించెడిపాత్రము ఇష్టదేవతాప్రార్థనము మొదలగువానిని చేయకయే చేయునాట్యము నీచనాట్యమని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుదురు,

నీచనాట్యదర్శనఫలమ్.

శ్లో॥ నీచపాత్రకృతంనాట్యంయదిపశ్యంతిమానవాః ।
పుత్రహీనాభవిష్యంతిజాయంతేపశుయోనిషు॥

తా॥ నాట్యవర్జితపాత్రచే చేయబడిననాట్యమునుజూచినజనులు పుత్రహీనులై పశుయోనియందుజనింతురు.

నాట్యక్రమమ్.

శ్లో॥ తస్మాత్సర్వంసమాలోచ్య పూర్వాచార్యైరుదాహృతమ్।
దేవతాప్రార్థనాదీనికృత్వానాట్యముపక్రమేత్॥

తా॥ ఆకారణమువలన పూర్వీకులచేత నాట్యవిషయమునందు ఏమేమిచెప్పబడియున్నవో, వానినెల్లనుచక్కగాచూచి తెలిసికొని దేవతాప్రార్థనాదులనుచేసి నాట్యమునకు ప్రారంభింపవలయును.

శ్లో॥ కంఠేనాలమ్బయేద్గీతం హస్తేనార్థంప్రదర్శయేత్ ।
చక్షుర్భ్యాందర్శయేద్భావం పాదాభ్యాంతాళమాచరేత్ ॥

తా॥ నటించుపాత్రముకంఠముచేత గానమును హస్తాభినయముచే దానియర్థమును నేత్రములచే అందలిభావమును కాళ్ళతో తాళమునున డపవలయును,

శ్లో॥ యతోహ స్త స్తతోదృష్టిర్యతోదృష్టి స్తతోమనః ।
యతోమన స్తతోభావో యతోభావ స్తతోరసః ॥

తా॥ ఎచ్చటహస్తము వినియోగింపబడునో అచ్చటదృష్టియు ఆదృష్టియున్న చోటనే మనస్సును మనసున్న చోటనేభావమును ఉండునెడల, లరసము పుట్టును.

అభినయలక్షణమ్.

శ్లో॥ అత్రత్వభినయస్యైవ ప్రాధాన్యమితికథ్యతే॥

తా॥ రసభావాదిపరిజ్ఞానవిషయమందు అభినయమేముఖ్యమని చెప్పబడుచున్నది.

అభినయశబ్ద వ్యుత్పత్తిః.

శ్లో॥ అభిపూర్వస్యణీఞ్ ధాతోఽరాఖ్యానార్థస్యనిర్ణయః।
యస్మాత్పదార్థాన్నయతితస్మాదభినయస్స్మృతః॥

తా॥ అభియనునుపసర్గము పూర్వమునందుగల ణీఞనెడుధాతువుచే చెప్పబడునట్టిపదముల అర్థము యొక్క నిర్ణయముకలదికనుక ఆపదములయొక్క అర్థములను తెలుపుట అభినయముఅనబడును.

గ్రన్థాన్తరే.

శ్లో॥ అభివ్యంజన్విభావానుభావాదీన్నాటకాశ్రయాన్ ।
ఉత్పాదయన్సహృదయేరసజ్ఞానంనిరంతరమ్ ।
అనుకర్తృస్థితోయోర్థోభినయస్సోభిధీయతే॥

తా॥ నాటకాశ్రయములయిన విభావానుభావాదులను తెలియజేయునదిగాను రసికుల మనములకు నిరంతరరసజ్ఞానమును కలుగజేయునదిగాను అనుకర్తృనిష్ఠమైనరసభావాదులను(జూపువారియందుగల) అర్థముఅభినయమనబడును.

శ్లో॥ ఆఙ్గికో వాచిక స్తద్వదాహార్యస్సాత్వికఃపరః। చతుర్థాభినయ స్తత్రచాఽఙ్గికోఽఙ్గైర్నదర్శితః । వాచావిరచితఃకావ్యనాటకాఽదిషువాచికః ॥ ఆహార్యోహారకేయూరవేషాదిభిరలఙ్కృతిః । సాత్వికస్సాత్వికైర్భావైర్భావజ్ఞైశ్చనిదర్శితః॥

తా॥ ఈయభినయము, ఆంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్వికములనినాలుగువిధములుగలది. అందుఅంగములచేత జూపబడునదిఆంగికము. మాటలచేత తెలుపబడునది వాచికము, ఇదికావ్యనాటకాదులయందు గానబడుచున్నది. హారకేయూరాదుల నలంకరించుకొనుట ఆహార్యము. సాత్వికాదిభావములచేత అభినయించెడు పదభావముసాత్వికము. అనిభావజ్ఞులచేత చెప్పబడుచున్నది.

ఆఙ్గికాఽభినయత్రైవిధ్యమ్.

శ్లో॥ తత్రాఙ్గికోఽఙ్గప్రత్యఙ్గోపాఙ్గభేదాత్త్రిధామతః॥

తా॥ ఆంగికాభినయము, అంగాభినయము, ప్రత్యంగాభినయము,ఉపాంగాభినయముఅని, మూడువిధములుగలది.

అఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంగాన్యత్రశిరోహస్తౌకక్షౌపార్శ్వకటీతటా।
పాదావితిషడుక్తానిగ్రీవామప్యపరేజగుః॥

తా॥ ఈయంగాభినయమందు, తల,చేతులు, చంకలు, లేకపార్శ్వములు, నడుము, పాదములుఈయారును అంగములనబడును. కొందరు కంఠమును సయితముఅంగమనిచెప్పెదరు.

ప్రత్యఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ ప్రత్యంగానిత్వథస్కంధౌ బాహూపృష్ఠంతథోదరమ్ ।
ఊరూజఙ్ఘే షడిత్యాహురపరేమణిబన్ధకౌ ।
జానునీకూర్పరమితిత్రయమప్యధికంజగుః ॥

తా॥ ప్రత్యంగాభినయమందుమూపులు, చేతులు, వీపు,కడుపు, తొడలు, పిక్కలు ఈయారుప్రత్యంగములు,కొందరుమణికట్లు, మోకాళ్లు, మోచేతులునుగూడ ప్రత్యంగములనిచెప్పెదరు.

ఉపాఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ దృష్టిభ్రూపుటతారాశ్చకపోలౌనాసికాహనుః। అధరోదశ
నాజిహ్వాచుబుకంవదనంతథా । ఉపాంగానిద్వాదశైతే శిర
స్యంగాన్తరేతథా । పార్ష్ణిగుల్ఫౌతథాఙ్గుళ్యఃకరయోఃప
దయోస్తలే।ఏతానిపూర్వశాస్త్రానుసారేణోక్తానివైమయా॥

తా॥ చూపు, రెప్పపాటు, నల్లగుడ్డు, చెక్కిళ్ళు, ముక్కు, దవుడలు, అధరము, దంతములు,నాలుక, గడ్డము, మొగము, శిరస్సుఈపం

రెండును ఉపాంగములు. వీనిఅంగాంతరములుగాగుదికాలు, చీలమండ, కాళ్లచేతులవ్రేళ్లు, అరచేతులు ఇవిపూర్వశాస్త్రమునననుసరించినాచేత చెప్పబడినవి.

శ్లో॥ అంగానాంచలనాదేన ప్రత్యఙ్గోపాఙ్గయోరపి ।
చలనంప్రభవేత్తస్మాత్సర్వేషాంనాఽత్రలక్షణమ్॥

తా॥ అంగములయొక్కచలించుటవలననే ప్రత్యంగోపాంగములకు చలనముకలుగును కాబట్టి వీనికన్నిటికిని వేరువేరుగా లక్షణములుచెప్పుటఅనావశ్యకము.

శ్లో॥ నృత్యమాత్రోపయోగ్యానికథ్యంతేలక్షణైకమాత్।
ప్రథమంతుశిరోభేదః దృష్టిభేదస్తతఃపరమ్।
గ్రీవాహస్తౌచకార్యశ్చపశ్చాత్తానిప్రకాశ్యతే॥

తా॥ నృత్యమునకుఉపయోగమైనవిమాత్రము లక్షణయుక్తముగజెప్పబడును. మొదటశిరోభేదము, దృష్టిభేదము, గ్రీవాభేదము, హస్తభేదము, వీనివలనకలిగెడుభేదములు అందుబయలుపరపబడును.

అథనవవిధశిరోభేదాలక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ సమముద్వాహితమధోముఖమాలోళితంధుతమ్ । కమ్పితఞ్చపరావృత్తముత్క్షిప్తమ్పరివాహితమ్। నవధాకథితంశీర్షంనాట్యశాస్త్రవిచక్షణైః॥

తా॥ సమము, ఉద్వాహితము, అధోముఖము, ఆలోళితము, ధుతము, కంపితము, పరావృత్తము, ఉత్క్షిప్తము, పరివాహితము, అనిశిరోభేదములుతొమ్మిదివిధములుగలవిగానాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత చెప్పబడును.

౧, సమము॥శ్లో॥నిశ్చలంసమమాఽఖ్యాతమున్నత్యాఽనతివర్జితమ్॥

తా॥ తలనువంపక, పొడవుగానెత్తక, కదలింపకసమముగానిలుపునది సమశిరస్సు.

వినియోగము॥శ్లో॥ నృత్తాఽరమ్భేజపాదౌచ గర్వేప్రణయకోపయోః। స్తమ్భేనిష్క్రియాత్వేచసమశీర్షముదాహృతమ్॥

తా॥ నృత్తారంభము, జపాదులు, గర్వము, ప్రీతి, కోపము, స్తంభించియుండుట, క్రియారహితత్వము, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౨,ఉద్వాహితము॥ శ్లో॥ ఉద్వాహితశిరోజ్ఞేయ మూర్ధ్వభాగోన్నతాఽవతమ్॥

తా॥ మీదికెత్తిసమముగానిలువబడినది యుద్వాహితశిరము.

వి॥శ్లో॥ ధ్వజేచన్ద్రేచగగనే పర్వతేవ్యోమగామిషు ।
తుఙ్గవస్తునిసంయోజ్య ముద్వాహితశిరోబుధైః ॥

తా॥ ధ్వజము, చంద్రుఁడు, ఆకాశము, పర్వతము, ఆకాశమునసంచరించెడువస్తువు, పొడువగుపదార్థము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౩-అధోముఖము॥ శ్లో॥ అధస్థానమితంవక్త్రమధోముఖమిదీరితమ్॥

తా॥ క్రిందిప్రక్కగావంచినశిరస్సు అధోముఖమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాఖేదప్రణామేషుదుశ్చిన్తామూర్ఛయోస్తథా।
అధస్థితాఽర్థనిర్దేశేయుజ్యతేజలమజ్జనే॥

తా॥ సిగ్గు, ఖేదపడుట, మ్రొక్కుట, దురాలోచనచేయుట, మూర్ఛిల్లుట, క్రిందుగానుండుపదార్థమును నిర్ణయించుట, స్నానము. వీనియందుఈశిరస్సుఉపయోగింపబడును.

౪-ఆలోళితము॥శ్లో॥ మణ్డలాకారవద్భ్రాన్తమాలోళితశిరోభవేత్॥

తా॥ చక్రాకారముగాద్రిప్పబడినది యాలోళితశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నిద్రోద్వేగేగ్రహాఽవేశేమదేమూర్ఛాఽతురాన్వితే।
భ్రమణేచవికల్పాఽదౌహాస్యేచాఽలోళితంశిరః॥

తా॥ తూగాడుట, దయ్యముసోకుట, మదము, మూర్ఛపోయినవాడు, గిరగిరతిరుగుట, వికల్పాదులు, నవ్వు,వీనియందుఈశిరస్సుఉపయోగింపబడును.

౫,ధుతము॥శ్లో॥ వామదక్షిణభాగేతుచలితంతద్ధుతంశిరః॥

తా॥ ఎడమకుడిప్రక్కలకు కదలించునట్టిదిధుత శిరస్సనబడును,

వి॥శ్లో॥ నాఽస్తీతివచనేభూయఃపార్శ్వదేశాఽవలోకనే।జనాఽశ్వాసేవిస్మయేచవిషాదేఽనీప్సితేతథా।శీతార్తజ్వలితేభీతే సద్యఃపీతాఽసవేతథా।యుద్ధయత్నేనిషేధేచఅనుజ్ఞేస్వాఙ్గవీక్షణే।పార్శ్వాఽహ్వానేచతస్యోక్తఃప్రయోగోభరతాఽగమే॥

తా॥ లేదనుట, మాటిమాటికి ప్రక్కలజూచుట, జనులనూరడించుట, ఆశ్చర్యము, ఖేదము, ఇచ్ఛలేమి, చలి, మండుట, భయపడినది, [illegible]

ఉన్నతాగినకల్లు, యుద్ధప్రయత్నము, త్రోపుడు, కోపము, అవయవము
లను జూచుకొనుట, ప్రక్కలనుండువారలనుబిలుచుట, వీనియందుశిర
స్సుఉపయోగింపబడును.

౬, కంపితము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోభాగచలితంకల్పితంతచ్ఛిరోభవేత్॥

తా॥ క్రిందుమీదుగాగదలింపబడినది కంపితశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ రోషేతిష్ఠేతివచనే ప్రశ్నసంజ్ఞోపహూతయోః ।
అవాహనేతర్జనేచ కమ్పితంతచ్ఛిరోభవేత్ ॥

తా॥ కోపము, ఉండుమనుట, అడుగుట, పిలుచుట, ఆవాహనము,
బెదరించుట, వీనియందు ఈశిరస్సువినియోగింపబడును.

౭, పరావృత్తము॥ శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతంశీర్షం పరావృత్తమితీరితమ్॥

తా॥ ప్రక్కగాద్రిప్పినది పరావృత్తశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ తత్కార్యకోపలజ్జాఽదిక్రుతేవక్త్రప్రసారణే ।
అనాదరేకచేశూణ్యాం పరాఽవృత్తశిరోభవేత్॥

తా॥ అట్లు చేయుమనుట, కోపము, సిగ్గు మొదలైన వానివలని చేష్ట
ముఖమునుచాచుట, ఉపేక్షించుట, జడ, అమ్మలపోదివీనియందు ఈశి
రస్సుఉపయోగింపబడును.

౮, ఉత్క్షిప్తము॥ శ్లో॥ పార్శ్వేర్ధ్వభాగచలితముత్క్షిప్తంనామశీర్షకమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలమీది భాగములందు చలింపజేయబడునది ఉత్క్షి
ప్తశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ గ్రహాణగచ్ఛేత్యాద్యర్థే నూచనేపరిపోషణే।
అఙ్గీకారేప్రయోక్తవ్యముత్క్షిప్తంనామశీర్షకమ్ ॥

తా॥ తీసికొనుము పొమ్ము అనుటమొదలగునవి, జాడచూపుట, పో
షించుట, సంమతించుట, వీనియందుఉత్క్షిప్తశిరస్సుఉపయోగింపబడును.

౯, పరివాహితము॥ శ్లో॥ పార్శ్వేర్ధ్వయోశ్చామరవన్నతంచే
త్పరివాహితమ్॥

తా॥ వింజామరమువలె ఇరుప్రక్కలకువంపబడినది పరివాహిత శిర
స్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ మోహే చవిరహేస్తోత్రే సన్తోషేచాఽనుమోదనే।
విచారేచప్రయోక్తవ్యం పరివాహితశీర్షకమ్॥

తా॥ వలపు, ఎడబాటు, పొగడు, సంతోషము, ఒప్పుకొనుట, వి
చారము, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థశిరోభేదాః.

శ్లో॥ ధుతంవిధుతమాధూత మవధూతంచకంపితమ్। అకంపితో
ద్వాహితంచపరివాహితమంచితమ్ । నిహంచితంపరావృత్త
ముత్క్షిప్తాధోముఖేతథా । లోళితంచేతివిజ్ఞేయం చతుర్దశవి
ధంశిరః॥తిర్యఙ్నతోన్నతంస్కంధానతమారాత్రికంసమమ్ ।
పార్శ్వాభిముఖమిత్యస్యద్భేదంపంచపరేజగుః॥ సౌమ్యమా
లోకితంచైవతిరశ్చీనంప్రకంపితమ్ । సౌందర్యంపంచధాప్రో
క్తంశిరసాంలక్షణంతథా॥భరతాదిభిరాచార్యైశ్చతుర్వింశదీరితాః॥

తా॥ ధుతము, విధుతము, అధూతము, అవధూతము, కంపితము,అ
కంపితము, ఉద్వాహితము, పరివాహితము, అంచితము,నిహంచితము,
పరావృత్తము, ఉత్క్షిప్తము, అధోముఖము, లోళితము,తిర్యఙ్నతోన్న
తము, స్కంధానతము, ఆరాత్రికము, సమము, పార్శ్వాభిముఖము,
సౌమ్యము, ఆలోకితము, తిరశ్చీనము, ప్రకంపితము, సౌందర్యము,అని
శిరోభేదములు ఇరువదినాలుగువిధములుగా భరతాచార్యులు మొద
లైనవారిచే జెప్పబడియున్నవి,

౧-ధుతము॥శ్లో॥ పర్యాయేణశనైస్తిర్యగ్గతముక్తంధుతంశిరః॥

తా॥ క్రమముచొప్పున మెల్లగానుఅడ్డముగాను త్రిప్పబడునట్టిశిరము
ధుతముఅనబడును.

వినియోగము॥శ్లో॥ శూన్యస్థానేక్షితేచైవపార్శ్వదేశావలోకనే।
అనాశ్వాసేవిస్మయేచ విషాదేనీప్సితేతథా । ప్రతిషేధేచత
స్యోక్తః ప్రయోగోభరతాదిభిః॥

తా॥ ఏమిలేనిచోటు, ప్రక్కలుచూచుట, ఊరటలేమి, ఆశ్చర్యము,
ఖేదము, ఇచ్ఛలేమి,త్రోపుడువీనియందు ఈశిరస్సువినియోగింపబడును,

౨,విధుతము॥ శ్లో॥ ద్రుతగత్యధతత్తస్మాద్విధుతంతత్ప్రచక్షతే॥

తా॥ఆశిరస్సువడితో అడ్డముగాత్రిప్పబడినయెడవిధుతముఅనబడును,

వి॥శ్లో॥ శీతార్తేజ్వరితేభీతేసద్యః పీతాసవేతథా॥

తా॥ చలి, వేండ్రము, పిరికివాడు, అప్పుడుత్రాగినకల్లుగలవాడు వీ
రియందు ఈశిరస్సువినియోగింపబడును.

తా॥ నేనుచాలుదుననుట. గర్వించుట, వీనియందు ఈ శిరస్సు విని యోగింపబడును.

౮-పరివాహితము॥ శ్లో॥ పరంమండలికాకారంభ్రామితంపరివాహితమ్॥

తా॥ చక్రాకారముగమిక్కిలిత్రిప్పబడినశిరస్సు పరివాహితమనబడును.

విని॥ శ్లో॥ లజ్జాభావేభ్రమేమానే వల్లభానుకృతౌతథా।
విస్మయేచస్మితేహర్షేరోమాంచేపిప్రమోదనే॥
విచారేచవిచారజ్ఞైఃకార్యమాహురిదంశిరః॥

తా॥ సిగ్గులేమి, భ్రమము, మానము, ప్రియునిపోలిక, ఆశ్చర్యము, చిరునవ్వు, సంతోషము, పులకాంకురము, సంతోషింపజేయుట, విచారము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౯-అంచితము॥ శ్లో॥ శిరస్స్యాదంచితంకించిత్పార్శ్వయోర్నతకంధరమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలకును ఇంచుకవంపబడిన మెడగలశిరస్సు అంచితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ దుశ్చింతామోహమూర్ఛాదౌతత్కార్యమథరేఖనే॥

తా॥ దురాలోచనము, మోహము, మూర్ఛమొదలైనవి, పెదవిని జూచుకొనుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వుపయోగింపబడును.

౧౦ - నిహంచితము॥ శ్లో॥ ఉన్నిత్తబాహుశిఖరలగ్నగ్రీవంనిహంచితమ్॥

తా॥ పొడువుగనెత్తబడిన మూపుతోజేరినమెడ ఆశిరస్సు నిహంచితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ విలాసేలలితేగర్వేబిబ్బోకేకిలికించితే।
మోట్టాయితేకుట్టమితేమానే స్తంభేచతత్భవేత్॥

తా॥ విలాసము, లలితము, గర్వము, బిబ్బోకము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, మానము, స్తంభము, వీనియందుయీ శిరస్సు వినియోగింపబడును. ఇందలి విలాసము మొదలగువానిఅర్థము భరతరసప్రకరణమునందు వివరింపబడియున్నది.

౧౧-పరావృత్తము॥ శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతంశీర్షంపరావృత్తంశిరోభవేత్॥

తా॥ పెడమొగముగలదిగాత్రిప్పబడినశిరస్సుపరావృత్తముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ తత్కార్యకోపలజ్జాదికృతేవక్త్రప్రసారణే।
పరావృత్తానుకరణేస్వష్టతఃప్రేక్షణేభవేత్॥

తా॥ అదిచేయుమనుట, కోపము, లజ్జ మొదలగుదానిచే నగుచేష్ట

ముఖమునుచూచుట, ఒకతట్టుతిరిగినదాని ననుకరించుట, వెనుకతట్టు చూచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౨ - ఉత్క్షిప్తము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వవక్త్రంశిరోజ్ఞేయముత్క్షిప్తంతత్రశస్యతే॥

తా॥ మీదికెత్తబడినమొగముగలశిరస్సు ఉత్క్షిప్తముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ దర్శనేతుంగవస్తూనాంచంద్రాదివ్యోమగామినామ్॥

తా॥ పొడువైనపదార్థములనుజూచుట, చంద్రుడుమొదలైనఆకాశమునందుసంచరించువానినిజూచుట, వీనియందు-ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౩-అధోముఖము॥శ్లో॥అధోముఖశిరోయత్రతత్రప్రాహురధోముఖమ్॥

తా॥ క్రిందుమొగముగావంచబడినశిరస్సుఅధోముఖము అనబడును.

శ్లో॥ లజ్జాఖేదప్రణామేషు స్యాదనర్థమధోముఖమ్॥

తా॥ సిగ్గు, దుఃఖము, మ్రొక్కుట, వీనియందు-ఈశిరస్సువినియోగించును.

౧౪-లోలితము॥ శ్లో॥ శిరస్స్యాల్లోలితంగర్వాధిక్యంశిథిలలోచనమ్॥

తా॥ గర్వాధిక్యముచేత తేలవేయబడినకన్నులుగలశిరస్సులోలితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ నిద్రాగమగ్రహావేశమదమూర్ఛానుతన్మతమ్॥

తా॥ నిదురవచ్చుట, దయ్యముసోకుట, మదము, మూర్ఛ, వీనియందు -ఈశిరస్సుచెల్లును.

౧౫- తిర్యఙ్నతోన్నతము॥ శ్లో॥ తిర్యఙ్నతోన్నతంప్రాప్తంశిరస్తిర్య ఙ్నతోన్నతమ్॥

తా॥ అడ్డముగవంచియెత్తబడినశిరస్సుతిర్యఙ్నతోన్నతముఅనబడును.

వి॥ శ్లో॥ బిబ్బోకాదిషుకాంతానాంతత్ప్రయోజ్యంప్రచక్షతే॥

తా॥ స్త్రీలయొక్క బిబ్బోకముమొదలగువిలాసచేష్టలయందు ఈశిరస్సువినియోగింపబడును.

౧౬- స్కంధానతము॥ శ్లో॥ స్కంధానతంతథాఖ్యాతంస్కంధేయన్నిహితంశిరః॥

తా॥ మూపుమీదికివంపబడినశిరస్సుస్కంధానతముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ తన్నిద్రామదమూర్ఛాసుచింతాయాంచప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ఆశిరస్సు నిద్ర, మదము, మూర్ఛ, చింత వీనియందు ఉపయోగింపబడును.

౧౭ - ఆరాత్రికము॥ శ్లో॥ స్కన్ధేతుకించిదాశ్లిష్యభ్రాన్తమారాత్రికంమతమ్॥

తా॥ రెండుమూపులను కొంచెము తాకించి త్రిప్పబడుశిరస్సు ఆరాత్రికము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ విస్మయేదృశ్యతేతస్యపరాభిప్రాయవేదనే॥

తా॥ ఆశ్చర్యము, ఇతరులయభిప్రాయము నెరుగుట వీనియందు ఈ శిరస్సునకు వినియోగము.

౧౮-సమశిరము॥ శ్లో॥స్వాభావికంసమంశీర్షంస్వభావాభినయాదిషు॥

తా॥ ఉన్నదియున్నట్టుండు శిరస్సు సమము. ఇది స్వభావధర్మమును తెలుపుట మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౧౯- పార్శ్వాభిముఖము॥ శ్లో॥ పార్శ్వాభిముఖమస్వర్థంపార్శ్వస్థస్యావలోకనే॥

తా॥ ఒకప్రక్కకుద్రిప్పబడినశిరస్సుపార్శ్వాభిముఖము అనబడును. అదిప్రక్కనుండువారినిజూచుటయందుఉపయోగించును.

౨౦- సౌమ్యము॥శ్లో॥నిశ్చలంసౌమ్యమాఖ్యాతంనృత్తారంభేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ చలనములేకఉండు శిరస్సు సౌమ్యము అనబడును. అది నాట్యారంభమందు ఉపయోగింపబడును.

౨౧- ఆలోలితము॥ శ్లో॥ సమంతాల్లోలితంయత్తదాలోలితమితీరితమ్॥

తా॥ అంతటను ద్రిప్పబడినశిరస్సు ఆలోలితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ పుష్పాంజలిక్రమేచారి నటనేలవణేతథా।
ఆలోళితస్యశిరసా వినియోగోఽభిధీయతే॥

తా॥ పుష్పాంజలి క్రమము, చారినాట్యము, లావణ్యము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౨౨-తిరశ్చీనము॥శ్లో॥పార్శ్వద్వయోదూర్ధ్వభాగేచలనాత్తిర్యగీరితమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలందునుమీదిత్తట్టుచలించుటగలశిరస్సుతిరశ్చీనము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ లజ్జానిరూపణేన్పృత్తేముఖచారీయనామని।
తత్తదౌచిత్యకాలేషుతిరశ్చీనముదీరితమ్॥

తా॥ సిగ్గునుకనపరచెడిఆట, ముఖచారిఅనుఆట, వీనియందును, ఆయాతగినకార్యములందును ఈశిరస్సుచెల్లును.

౨౩, ప్రకంపితము॥ శ్లో॥ పునఃపునః ప్రచలనాత్పురోభాగేచ పార్శ్వ యోః । ప్రకంపితశిరః ప్రోక్తం నాట్యశాస్త్రేషు సమ్మతమ్॥

తా॥ ముందరికిని ఇరుప్రక్కలకును మాటిమాటికి చలించుటవలననైన శిరస్సు ప్రకంపితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ అద్భుతాఖ్యరసేగీతే ప్రబంధే భ్రమరేతథా । ప్రత్యర్థియుద్ధభావేపి ప్రకంపితశిరోభవేత్॥

తా॥ ఆశ్చర్యరసము, పాట, ప్రబంధమునువినుట, తుమ్మెద, శత్రు యుద్ధభావము, వీనియందు ఈశిరస్సుచెల్లును.

౨౪, సౌందర్యము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాభిముఖవిన్యాసాత్పశ్చాద్భాగేన చాలనాత్ । సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తఃసర్వనాట్యేప్రశస్యతే॥

తా॥ క్రిందుమీదులకుత్రిప్పుటవలన వెనుకతట్టుచలించుటగలది సౌందర్యశిరస్సుఅని యెల్లనాట్యములందు ప్రశంసచేయబడుచున్నది.

విని॥ శ్లో॥ కారణాభినయేహస్తభ్రమణాఖ్యేచనర్తనే । సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తం యోగాభ్యాసేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ కారణాభినయము, హస్తభ్రమణము అనుఆట, యోగాభ్యాస మువీనియందు ఈశిరస్సు చెల్లును.

అథాష్టదృష్టిభేదాలక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ సమమాలోకితం సాచీ ప్రలోకితనిమీలితే। ఉల్లోకితాఽనువృత్తేచతథా చైవాఽవలోకితమ్ ॥ ఇత్యష్టదృష్టిభేదాస్యుఃకీర్తితాః భరతాఽగమే॥

తా॥ సమము, ఆలోకితము, సాచి, ప్రలోకితము, నిమీలితము, ఉల్లోకితము అనువృత్తము, అవలోకితము, అనిదృష్టి యెనిమిదివిధములు గలదిగా భరతశాస్త్రమునందుజెప్పబడినది.

౧, సమము॥ శ్లో॥ వీక్షితం సురనారీభిస్సమాసం సమవీక్షణమ్॥

తా॥ దేవతాస్త్రీలవలె రెప్పపాటులేకచూచుట సమదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నాట్యాఽరమ్భే తులాయాఞ్చ అన్యచిన్తావినిశ్చయే । ఆశ్చర్యే దేవతారూపే సమదృష్టిరుదాహృతా ॥

తా॥ నాట్యారంభము, త్రాసునుచూచుట, ఇతరచింతనునిశ్చయించుట, ఆశ్చర్యము, దేవతారూపము వీనియందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౨,ఆలోకితము॥శ్లో॥ ఆలోకితంభవేదాశుభ్రమణంస్ఫుటవీక్షణమ్॥
తా॥ వడితోడితిరుగుడుగలస్పష్టమైనచూపు ఆలోకితముఅనబడును.
వి॥శ్లో॥ కులాలచక్రభ్రమణే సర్వవస్తుప్రదర్శనే।
ఇచ్ఛాయాంచప్రయోక్తవ్యమాలోకితనిరీక్షణమ్॥
తా॥ కుమ్మరిసారెతిరుగుట, అన్నివస్తువులనుజూపుట, ఇచ్ఛవీనియందుఈదృష్టివినియోగింపబడును.
3,సాచి॥శ్లో॥ స్వస్థానేతిర్యగాకారమపాఙ్గచలనక్రమాత్।
సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయానాట్యశాస్త్రార్థకోవిదైః॥
తా॥ స్వస్థానమందుండి కడకంటివరకు అడ్డముగాచలించునది సాచీదృష్టియనబడును.
వి॥శ్లో॥ ఇఙ్గితేశ్మశ్రుసంస్పర్శేశరలక్ష్యేఽంశుకేస్మృతౌ।
సూచనాయాంచకులటానాట్యేసాచీనిరీక్షణమ్॥
తా॥ అభిప్రాయము, మీసముదువ్వుట, గురి,వస్త్రము, తలపు,సయిగ, రంకులాడియాట, వీనియందుఈదృష్టి వినియోగింపబడును.
౪,ప్రలోకితము॥శ్లో॥ప్రలోకితంపరిజ్ఞేయంచలనాత్పార్శ్వభాగయోః॥
తా॥ ఇరుప్రక్కలయందును చలించునట్టిదృష్టిప్రలోకితమనబడును.
వి॥శ్లో॥ ఉభయోరపిపార్శ్వయోర్వస్తుదర్శనేదిశిసంజ్ఞికే।
చలనేబుద్ధిజాడ్యేచప్రలోకితనిరీక్షణమ్ ॥
తా॥ ఇరుప్రక్కలనుండువస్తువులనుజూచుట, సయిగచేయుట, కదలుట, కలవరము, వీనియందుఈదృష్టియుపయోగింపబడును.
౫-నిమీలిత॥శ్లో॥ దృష్టేరర్థవికాసేనిమీలితాదృష్టిరీరితా॥
తా॥ సగముకన్నుదెరచిచూచెడిచూపునిమీలితయనబడును.
వి॥శ్లో॥ ఋషివేషేపారవశ్యేజపేధ్యానేనమస్కృతౌ।
ఉన్మాదేసూక్ష్మదృష్టానిమీలితాదృష్టిరీరితా॥
తా॥ ఋషివేషము, పరవశత్వము, జపము, ధ్యానము, నమస్కారము,చిత్తచలనము,సూక్ష్మదృష్టి,వీనియందుఈదృష్టిఉపయోగింపబడును.
౬,ఉల్లోకితము॥శ్లో॥ ఉల్లోకితమితిజ్ఞేయమూర్ధ్వభాగోన్నతాఽనతమ్॥
తా॥ మీదికినిక్కించివంపబడినదృష్టి ఉల్లోకితముఅనబడును.
వి॥శ్లో॥ ధ్వజాఽగ్రేగోపురేదేవమణ్డపేపూర్వజన్మని।
ఔన్నత్యేచశిఖరాదౌచ ఉల్లోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ ధ్వజముకొన, గోపురము, దేవమండపము, పూర్వజన్మము, పొడుగు-వెన్నెల మొదలగునవి వీనియందు-ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

౭, అనువృత్తము॥శ్లో॥ఊర్ధ్వాఽధోవీక్షణం వేగాదనువృత్తనిరీక్షణమ్॥

తా॥ క్రిందమీదుగాజూచునట్టి వడిగచూపుఅనువృత్తముఅనబడును.

వి॥శ్లో॥ కోపదృష్టౌ ప్రియాహ్వానే౽ప్యనువృత్తనిరీక్షణమ్॥

తా॥ కోపముతోజూచుట, ప్రీతితోపిలుచుట, వీనియందు-ఈదృష్టివినియోగించును.

౮, అవలోకితము॥శ్లో॥అధస్తాద్దర్శనంయత్తదవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ క్రిందుచూచెడిచూపు అవలోకితముఅనబడును.

వి॥శ్లో॥ ఛాయాఽలోకేవిచారేచ శయ్యాయాంపఠనక్రమే।
స్వాఽఙ్గావలోకనేయానేష్వవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ నీడనుచూచుట, విచారము, పాన్పు, చదువుట, తనయవయవములనుజూచుకొనుట, పోవుటవీనియందు ఈదృష్టివినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థదృష్టిభేదాః.

శ్లో॥ సమాప్రలోకితాస్నిగ్ధాశృంగారాలోకితాద్భుతా। కరుణా విస్మయాదృష్టావిషణ్ణాచభయానకా। సాచీద్రుతావీరరౌద్రే దూరేంగితవిలోకితా । వితర్కితాశంకితాచఅభితప్తానలోకితా । శూన్యాహర్షోగ్రవిభ్రాన్తాశాన్తామీలితసూచనా।లజ్జితామలినాత్రస్తామ్లానాముకుళకుఞ్చితే । ఆకాశాత్యర్థముకుళాఅనువృత్తాచవిప్లుతా । జిహ్మావికోశామదిరాహృద్యాలలితసంజ్ఞికా। చతుశ్చత్వారింశతీతిదృష్టిభేదాఃప్రకీర్తితాః॥

తా॥ సమ, ప్రలోకిత, శృంగార, స్నిగ్ధ, ఉల్లోకిత, అద్భుత, కరుణ, విస్మయ, దృష్ట, విషణ్ణ, భయానక, సాచి, ద్రుత, వీర, రౌద్ర, దూర, ఇంగిత, విలోకిత, వితర్కిత, శంకిత, అభితప్త, అవలోకిత, శూన్య, హర్ష, ఉగ్ర, విభ్రాంత, శాంత, మీలిత, సూచన, లజ్జిత, మలిన, త్రస్త, మ్లాన, ముకుళ, కుంచిత, ఆకాశ, అర్థముకుళ, అనువృత్త, విప్లుత, జిహ్మ, వికోశ, మదిర, హృద్య, లలిత, అనిదృష్టిభేదములు నలువదినాలుగు.

౧, అందు, సమ॥శ్లో॥వీక్షితంసురనారీవత్సమాచేదభిధీయతే॥

తా॥దేవతాస్త్రీవలెరెప్పపాటులేకచూడబడినదిసమదృష్టియనబడును.

విని॥శ్లో॥ సమాదిషుప్రయోక్తవ్యమితినాట్యవిశోవిదుః॥

తా॥ సమముగజూచుట మొదలైనవానియందు ఈదృష్టివినియోగింపబడునని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుదరు.

౨, ప్రలోకిత॥ శ్లో॥ ప్రలోకితాపరిజ్ఞేయాదర్శనంపార్శ్వభాగయోః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుజూచెడిచూపు ప్రలోకిత యనబడును,

విని॥ శ్లో॥ ఉభయోఃపార్శ్వయోర్వస్తుదర్శనాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులు మొదలైనవానిని జూచుటయందు ఈదృష్టి వినియోగించును.

౩, స్నిగ్ధ॥ శ్లో॥ సహర్షాసాభిలాషాచమనోజ్ఞాన్తఃప్రకాశినీ ।
స్మరోద్రేకాభవేత్స్నిగ్ధా స్నిగ్ధాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ సంతోషముతోడను అభిలాషముతోడను గూడినదియు, మనోజ్ఞతగలదియు, అంతర్వికాసముగలదియు, మన్మథోద్రేకముగలదియు నైన దృష్టి స్నిగ్ధయనబడును. ఇది స్నేహముగల వస్తువు మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౪, శృంగార॥ శ్లో॥ హర్షోత్పన్నప్రమోదోత్థాకామంకామవశంవదా । శృంగారదృష్టిఃకాన్తానాంభ్రూక్షేపాపాఙ్గసమ్భవా॥
భవేన్మనోభవావిష్టకామినీవీక్షణాదిషు॥

తా॥ సంతోషమువలనబుట్టిన సుఖవిశేషమునందుగలిగినదియు, మిక్కిలి మన్మథాధీనమైనదియు, కనుబొమ్మలు నిక్కించుటగల మనోజ్ఞాంగ్రకడగంటి చూపువలనగలిగినదియునైన చూపు శృంగారదృష్టియనబడును. ఈదృష్టి మన్మథావేశముగల స్త్రీలను జూచుట మొదలగువానియందు చెల్లును.

౫, ఉల్లోకిత॥ శ్లో॥ ఉల్లోకితాపరిజ్ఞెయాఊర్ధ్వభాగావలోకనమ్॥

తా॥ మీఁదిభాగముజూచుటగలది ఉల్లోకితదృష్టి యనబడును.

విని॥ శ్లో॥ అత్యున్నతాదివస్తూనాంపూర్వజన్మనియుజ్యతే॥

తా॥ పొడువులగుపదార్థములనుజూచుటయందును, పూర్వజన్మము నుతలచుటయందును, ఈదృష్టి చెల్లును.

౬, అద్భుత॥ శ్లో॥ కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాన్తా విస్మయోత్క్షిప్తభూలతా।
సవికాససమాదృష్టిరద్భుతేతిప్రకత్యతే॥

తా॥ కొంచెమువంపబడిన రెప్పలకొనలును, ఆశ్చర్యముచేత నెత్త

బడికనుబొమ్మ లునుగల విలాసముతోఁడి సమమైనచూపు అద్భుతదృష్టి యనబడును.

వి॥శ్లో॥ ఏషాతుభావశాస్త్రజ్ఞై రద్భుతాదిషుకీర్తితా॥

తా॥ ఈదృష్టిఆశ్చర్యము మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౭, కరుణ॥శ్లో॥ విస్రస్తోర్ధ్వప్రపాదాస్యాచ్ఛ్యామస్థరతారకా।
నాసావలోకినీదృష్టిః కరుణాకరుణారసే॥

తా॥ దిగువకువ్యాపించినదియు, సగముతెరవబడినదియు, కన్నీళ్ళు గలదియు, వాఁచినదియు, మెల్లగాతిరుగుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, ముక్కుకొనయందు నిలుపబడినదియునైనచూపు కరుణాదృష్టియనబడును. ఈదృష్టికరుణారసమునందు వినియోగపడును.

౮, విస్మయ॥శ్లో॥ ఉద్ధతారచనాత్యర్థంసమావికసితాతథా।
విసృష్టపుటయుగ్మాచవిస్మయావిస్మయాదిషు॥

తా॥ మిక్కిలినిక్కుచుచూపునదియు, సమమయినదియు, వికాసముగలదియు, చక్కఁగా తెరవబడిన రెప్పలుగలదియునైనచూపువిస్మయదృష్టియనబడును. ఈదృష్టిఆశ్చర్యము మొదలైనవానియందుచెల్లును.

౯, దృప్త॥శ్లో॥ స్థిరావికాససహితానిశ్చలీకృతతారకా।
స్వసన్నివేశినీదృప్తాదృష్టిరుత్సాహగోచరా॥

తా॥ నిలుకడగలదియు, వికాసముతోఁగూడినదియు, చలింపనినల్లగ్రుడ్లుగలదియు, స్వస్థానగతమయినదియునైన దృష్టిదృప్తయనబడును. ఇదిఉత్సాహమందుచెల్లును.

౧౦, విషణ్ణ॥శ్లో॥ విస్తారితపుటద్వన్ద్వావిస్రస్తానినిమేషణా।
స్తబ్ధతారామనాగ్దృష్టిర్విషణ్ణేతినిగద్యతే॥

తా॥ విరిసినరెప్పలును, తొలగినరెప్పపాట్లును, చలింపని నల్లగ్రుడ్లునుగలదివిషణ్ణదృష్టియనబడును.

వి॥శ్లో॥ విషాదేచైవచింతాయాం దృష్టిరేషాప్రకీర్తితా॥

తా॥ ఖేదమునందును, విచారమునందును, ఈదృష్టివినియోగించును.

౧౧, భయానక॥శ్లో॥ స్తబ్ధోద్వృత్తపుటాత్యర్థంచఞ్చలోత్ఫుల్లతారకా।
భయానకాభయేదృష్టిః భ్రూశంభీతేభయానకే॥

తా॥ చలింపనిమీదికి ఎత్తబడినరెప్పలతో మిక్కిలిచలించుచు వికాసమునొందియున్న నల్లగ్రుడ్లుగల చూపుభయానక దృష్టియనబడు

ను. ఇదిమిక్కిలిభయపడిన దానియందును, భయానకరసమునందును, వినియోగపడును.

౧౨, సాచి॥శ్లో॥ సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయా అపాఙ్గచలనక్రమాత్।
ఇఙ్గితాదిష్వియంప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ క్రమముగాకడకంటివరకు చలించునదిసాచీదృష్టియనబడును. ఈదృష్టిజాడచూపుడ మొదలైనవానియందు వినియోగించునని భరతశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పుదురు.

౧౩, ద్రుత॥శ్లో॥ తారాద్వయస్యచలనాద్ద్రుతదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ రెండునల్లగ్రుడ్ల యొక్కచలనముగలది ద్రుతదృష్టియనబడును.

వి॥శ్లో॥ ఏతస్యావినియోగస్తుసమ్భ్రమాదిషుకీర్తితా॥

తా॥ ఈదృష్టి సంభ్రమము మొదలైనవానియందువినియోగింపబడును.

౧౪, వీర॥శ్లో॥ దీప్తావికసితాఫుల్లామధ్యాగామ్భీర్యశాలినీ।
వీరావీరరసేప్రాహురత్యుద్ధానముతారకా॥

తా॥ వులుగునదియు, తేటయయినదియు, విరిసినదియు, ఉగ్రమును శాంతమునుగాక మధ్యస్థమైయుండునదియు, లోపలనణగినయభిప్రాయముగలదియు, కలకలేనిదియు, సమములయిన నల్లగ్రుడ్లుగలదియునైన చూపువీరదృష్టియనబడును. యీదృష్టివీరరసమునందువినియోగించును.

౧౫, రౌద్ర॥శ్లో॥ అస్నిగ్ధాలోహితాక్రూరానిస్తబ్ధపుటతారకా।
భ్రుకుటీకుటిలోద్వృత్తారౌద్రారౌద్రేదృగుచ్యతే॥

తా॥ ప్రీతిలేనిదియు, ఎరుపయినదియు, క్రూరమయినదియు, చలించెడిరెప్పలు నల్లగ్రుడ్లుకలిగినదియు, వంకరైనకనుబొమలుగలిగినదియు మీదికి తెరవబడియునైన చూపురౌద్రదృష్టియనబడును. యీదృష్టిరౌద్రరసమునందు వినియోగించును.

౧౬, దూర॥శ్లో॥ కిఞ్చిదూర్ధ్వవికాసేనదూరదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ కొంచెముమీదికెత్తబడినచూపు దూరదృష్టియనబడును.

వి॥శ్లో॥ దూరావలోకనేప్రోక్తాభావశాస్త్రవిచక్షణైః॥

తా॥ దూరమునసనుండు వస్తువులను జూచుటయందు యీదృష్టివినియోగపడును.

౧౭, ఇంగిత॥శ్లో॥ సహాసేఙ్గితదృష్టిస్స్యాత్కటాక్షచలనక్రమాత్।
ఇంగితాదిష్వియంభావనేతృభిస్సముదాహృతా॥

తా॥ కడకన్నులచలనమువలన సంతోషముతో గూడిన చూపు ఇంగిత దృష్టిఅనబడును. ఇది జాడచూపుట మొదలైనవానియందు వినియోగింపబడును.

౧౮- విలోకిత॥ శ్లో॥ వీక్షణంపృష్ఠభాగేయత్తద్విలోకితముచ్యతే।
ఇయందృష్టిర్భవేత్పశ్చాద్దేశవృత్త్యవలోకనే॥

తా॥ వెనుకతట్టు చూచునట్టిచూపు విలోకితదృష్టియనబడును. ఇది వెనుకతట్టు ఉండువానినిజూచుటయందు వినియోగపడును.

౧౯- వితర్కిత॥ శ్లో॥ వికాసితోద్వృత్తపుటాతథైవోత్ఫుల్లతారకా।
త్రాపితాసమతారాచదృష్టిర్జ్ఞేయావితర్కితా॥

తా॥ తేటమై మీదికి తెరవబడిన రెప్పలు గలదియు, ప్రకాశములైననల్లగ్రుడ్లుగలదియు, భయముతో గూడినదియు, సమములైన నల్లగ్రుడ్లుగలదియునైన చూపు వితర్కితా దృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఏషాతుభావశాస్త్రజ్ఞైరూహాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ ఈదృష్టి ఊహించుట మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౨౦-శఙ్కిత॥ శ్లో॥ కిఞ్చిచ్చలాస్థిరాకిఞ్చిదున్నతాతిర్యగాయతా।
గూఢాచకితతారాచ శఙ్కితాదృష్టిరుచ్యతే॥

తా॥ కొంచెము చలనము గలదియు, కొంచెము నిలుకడగలదియు నిక్కినదియు, అడ్డపువిరివిగలదియు, మరుగైనదియు, బెదరును తోపించెడి నల్లగ్రుడ్లుగలదియునైనచూపు శంకిత దృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శఙ్కాదిషుప్రయోక్తవ్యాప్రోక్తానాట్యవిశారదైః॥

తా॥ ఇదిశంక మొదలయినవానియందు వినియోగింపబడును.

౨౧- అభితప్త॥ శ్లో॥ పుటప్రచలనంయత్రతారకాదర్శనాలసా।
అభితప్తాసకృద్దృష్టిర్నిర్వేదప్రముఖేష్వియమ్॥

తా॥ రెప్పలకదలికయునల్లగ్రుడ్లతోపికయుగలమెల్లనిచూపుఅభితప్త దృష్టియనబడును. ఇదివిసుగుమొదలగువానియందువినియోగించును.

౨౨- అవలోకిత॥ శ్లో॥ అధస్తాద్దర్శనంయత్తదవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ క్రిందుగచూచెడిచూపు అవలోకితదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ వినియోగోభవేదస్యావిచారపఠనాదిషు॥

తా॥ ఈదృష్టివిచారము చదువుటమొదలైన విషయములందువినియోగించును.

౨౩- శూన్య॥ శ్లో॥ సమతారాపుటా బాహ్యనిష్కంపా శూన్యదర్శనా।
బాహ్యార్థాగ్రహణే చేయం శూన్యదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ సమములైన నల్లగ్రుడ్లును రెప్పలును గలదియు, బయలు పడినదియు, చలనము లేనిదియు, శూన్యమును చూచునదియునైన చూపు శూన్యదృష్టి యనబడును. ఇది బాహ్యార్థాగ్రహణమునందు వినియోగించును.

౨౪- హృష్ట॥ శ్లో॥ చంచలా దృశ్యతే యత్ర రుచిరా చనిమేషభాక్।
ఈషత్సంకుచితా దృష్టిర్హృష్టా హాసే ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ చలించునదియు, మనోహరమయినదియు, రెప్పపాట్లు గలదియు, కొంచెము వంచబడినదియునైన చూపు హృష్టదృష్టి యనబడును. ఈదృష్టి నవ్వునందు వినియోగపడును.

౨౫- ఉగ్ర॥ శ్లో॥ సమ్యగ్వికసితాక్షిశ్చ సపాఙ్గద్వయశోణిమా।
ఉగ్రదృష్టిస్సమాఖ్యాతా ఉగ్రాదిషు నియుజ్యతే॥

తా॥ లెస్సగా వికసించినదియు రెండు కనుగొనలందును ఎరుపు గలదియునైన చూపు ఉగ్రదృష్టి యనబడును. ఇది ఉగ్రము మొదలైన వానియందు చెల్లును.

౨౬- విభ్రాంత॥ శ్లో॥ చలత్తారా చ విభ్రాంతా దృష్టిర్విస్రంభదర్శనా॥
మధ్యే స్యాద్వికలోత్ఫుల్లా విభ్రాంతా సంభ్రమాదిషు॥

తా॥ చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లు గలిగినదియు, భ్రమించునదియు, ప్రీతి నిగనబరుచునదియు, నడుమనడుమ వెలవెలపాటును తేటదనమును గలిగినదియునైన చూపు విభ్రాంతదృష్టి యనబడును. ఇది సంభ్రమము మొదలైన వానియందు వినియోగపడును.

౨౭- శాంత॥ శ్లో॥ క్రమమాణపుటాసన్నా క్షిప్రచ్ఛిచ్ఛలలోచనా।
చలత్తారాకృతాపాఙ్గా దృష్టిశ్శాంతా శమాదిషు॥

తా॥ క్రమమయిన రెప్పల కూడిక గలదియు, కొంచెము చలించుచున్నట్టి కన్నులు గలిగినదియు, చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లు గలిగినదియునైన చూపు శాంతదృష్టి యనబడును. ఇది శమము మొదలైన వానియందు చెల్లును.

౨౮- మీలిత॥ శ్లో॥ దృష్టేరర్ధవికాసేన మీలితా దృష్టిరీరితా॥

తా॥ సగము తెరవబడిన కన్నులు గలది మీలితదృష్టి యనబడును.

విని॥ శ్లో॥ పారవశ్యాదిభావేషు ప్రయోక్తవ్యా నిమీలితా॥

తా॥ పరవశత్వము మొదలైనభావములయందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౨౯-సూచనా॥ శ్లో॥ హస్తాభియోగచలనాత్కిఞ్చిన్ముకుళితాకృతిః।
సూచనాదృష్టిరాఖ్యాతా సూచనాదిషు యుజ్యతే॥

తా॥ చేసైగననుసరించికొంచెముమూయబడినకన్నులుగలది సూచనాదృష్టియనబడును. ఇది జాడచూపుట మొదలైనవానియందు చెల్లును.

౩౦- లజ్జిత॥ శ్లో॥ పతితోర్ధ్వపుటా వ్రీడా అధరచ్యుతతారకా।
కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రా లజ్జితా లజ్జితాదిషు॥

తా॥ వాలినమీది రెప్పలును, సిగ్గువలన వాల్పబడిననల్లగ్రుడ్లును, కొంచెముముడిగినరెప్పలకొనలుగలది లజ్జితదృష్టియనబడును. ఈదృష్టి సిగ్గుపడినది మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౩౧- మలిన॥ శ్లో॥ మలినాన్తాచలత్పక్ష్మా కిఞ్చిన్ముకుళితాకృతిః।
అక్ష్యాచాకృష్టతారా దృఙ్మలినా దృశ్యతే స్త్రియామ్॥

తా॥ సంకోచించినకనుగొనలును చంచలములైన రెప్పలునుగలిగి కొంచెము ముడిగినకన్నులచే ఆకర్షింపబడిననల్లగ్రుడ్లుగలది మలినదృష్టియనబడును. ఇది స్త్రీయందుగనబడును.

౩౨- త్రస్త॥ శ్లో॥ అన్తర్వికసితా పూర్వం పశ్చాద్విరళతారకా।
త్రస్తా త్రాసమదే దృష్టిస్సమోద్వృత్తపుటద్వయా॥

తా॥ తొలుతవికాసముగలదై పిమ్మట చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లతో సరిగా మీదికెత్తబడిన రెప్పలుగలది త్రస్తదృష్టియనబడును. ఇది భయమందును మదమునందును చెల్లును.

౩౩- మ్లాన॥ శ్లో॥ శిథిలామన్థరచలా క్రమాన్నిర్భుగ్నతారకా।
పక్ష్మాగ్రభ్రూపుటా మ్లానా యోజ్యా మ్లానాదికేష్వియమ్॥

తా॥ సడలినకొంచెపుకదలికతో క్రమముగా సోలుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలిగి రెప్పలకొనలనంటుచున్న కనుబొమ్మలుగలది మ్లానదృష్టి యనబడును. ఇది వాడినవస్తువులందు చెల్లును.

౩౪- ముకుళ॥ శ్లో॥ స్ఫురదాసక్తపక్ష్మాగ్రా సౌమ్యా మీలితతారకా।
మీలితోర్ధ్వపుటా దృష్టిరానన్దే ముకుళా భవేత్॥

తా॥ కదలుచున్న రెప్పలకొనలచేరికయును, తిన్నదనమును, కలసినన

ల్లగ్రుడ్లును,మూయబడినపైరెప్పలునుగలది ముకుళదృష్టియనబడును. ఇది యానందమునందువినియోగించును.

౩౫- కుఞ్చిత॥ శ్లో॥ కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రపుటాత్యర్థంనికుఞ్చితా।
తారాభ్యాంకుఞ్చితాదృష్టిరనిష్టాసూయతాదిషు॥

తా॥ కొంచెమువాల్పబడినకొనరెప్పలునుమిక్కిలిలోగొనబడినసల్లగ్రుడ్లునుగలదికుంచితదృష్టియనబడును. ఇదిఅనిష్టమునందునుఅసూయతమొదలైనవానియందునువినియోగపడును.

౩౬- ఆకాశ॥ శ్లో॥ ఆకాశదృష్టిరాకాశే బహులవ్యాపృతతారకా।
ఏషాప్యాకాశసఞ్చారివస్త్వాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ ఈదృష్టిఆకాశమునందును,మీదిభాగమునందుసంచరించెడివస్తువులందును చెల్లును.

౩౭- అర్ధముకుళ॥ శ్లో॥ సస్మితాచభవేత్తారా కిఞ్చిదున్మిషితాపుటా।
స్యాదర్ధముకుళాదృష్టిశ్చానందాఘ్రాణగోచరా॥

తా॥ చిరునవ్వుతోమీదికికూరుకొనబడుచున్న రెప్పలుగలదిఅర్ధముకుళదృష్టియనబడును.ఇదిఆనందాఘ్రాణములకు గోచరమైయుండును.

౩౮-అనువృత్త॥శ్లో॥అనువృత్తాయదుక్తంతద్భూయోభూయోనిరీక్షణం॥

తా॥ మాటిమాటికిచూచుటగలది అనువృత్తదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ త్వరాదిషుప్రయోక్తవ్యాకలితాభావకోవిదైః॥

తా॥ ఇదితత్తరపాటు మొదలగువానియందువినియోగింపబడును.

౩౯- విప్లుత॥ స్ఫురితోత్ఫుల్లపతితపుటాదృగ్విప్లుతాభవేత్॥

తా॥ కదలింపబడివిరిసివాలబడినరెప్పలుగలదివిప్లుతదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఏషాతుసర్వవస్తూనాంసౌందర్యాద్యవలోకనే॥

తా॥ ఈదృష్టిఅన్నివస్తువులయొక్కసౌందర్యాదులను జూచుటయందుచెల్లును.

౪౦॥ జిహ్మా॥ శ్లో॥ ఆకుఞ్చితపుటాగూఢతిర్యక్ప్రంథరలోకినీ।
జిహ్మాదృగ్గూఢతారాస్యాగూఢార్థాసూయతాదిషు॥

తా॥ అంతటనువాల్పబడినరెప్పలుగలిగిపయికితెలియక అడ్డముగాను మెల్లగానుచూచుటగలదిజిహ్మాదృష్టియనబడును. ఇదిగూఢార్థములయందునుఅసూయ మొదలైనవానియందును చెల్లును.

౪౧. వికోశ॥ శ్లో॥ అనిమేషాచలత్తారావ్యాకోచితపుటద్వయా।

వికోశాఖ్యాభవేద్దృష్టిః హాహాదిషు నియుజ్యతే॥

తా॥ రెప్పపాటులేనిదియు, చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, సంకుచితములైన రెప్పలుగలదియునైన చూపు వికోశదృష్టి యనబడును. ఇది సంతోషము మొదలైనవానియందు చెల్లును.

౪౨- మదిర॥ శ్లో॥ అఘూర్ణితాన్తామధ్యాత్క్షుద్ధాక్షీ కుంచితాచలా।
మునినాకీర్తితాదృష్టిః మదిరాతరుణేమదే॥

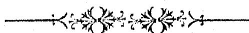
తా॥ ఒప్పిదమును దిక్కులు జూచుటయు కలతపాటునుగలదియు, మధ్యస్థనుయి క్రిందికి వాల్పబడినదియు, బెదరుగలదియునైన చూపు మదిరాదృష్టి యనబడును. ఇది తరుణమదమునందు చెల్లును.

౪౩- హృద్య॥ శ్లో॥ అవ్యవస్థితసభ్రూభ్యాం తామనాస్ఖలితతారకా।
ఆకుంచితపుటాహృద్యా మధ్యమాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ నిలుకడలేనిదై తడబాటుగలిగి కొంచెము చలింపజేయబడిన నల్లగ్రుడ్లును వంపబడిన రెప్పలునుగల మనోజ్ఞమైనచూపు హృద్యదృష్టి యనబడును. ఇది మధ్యమములైన వస్తువులయందు చెల్లును.

౪౪- లలిత॥ శ్లో॥ భ్రూక్షేపాకుంచితాపాఙ్గాస్మితాస్మరకృతేనచ।
వికాసేనాన్వితాదృష్టిః లలితాలలితాదిషు॥

తా॥ కనుబొమ్మలకదలికచే ముడుగజేయబడిన కడకన్నులు మన్మథవికారమువలని చిరునవ్వును, తేటదనమునుగలది లలితదృష్టి యనబడును. ఇది ఆనందకరములైన వస్తువులయందు చెల్లును.

అథ గ్రంథాన్తరస్థభ్రూభేదానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ సహజాపతితోత్క్షిప్తాచతురారేచితాతథా।
కుంచితేతిషడేవాత్రభ్రూచాతుర్యవతీక్రియా॥

తా॥ సహజ, పతిత, ఉత్క్షిప్త, చతుర, రేచిత, కుంచిత, అని భ్రూభేదములు (కనుబొమలచతురత్వముగలక్రియలు) ఆరువిధములుగా జెప్పబడుచున్నది.

౧- సహజ॥ శ్లో॥ సహజాస్యాత్స్వభావభ్రూః వికారరహితాముఖే।
సహజావిషయయుజ్యేత ఇతిభావవిదోవిదుః॥

తా॥ ముఖమునందేవికారమును లేక స్వాభావికముగనుండెడి క్రియగల

కనుబొమ్మ సహజ భ్రూవనబడును. ఇది. స్వభావము మొదలైన వాని యందు చెల్లును.

౨- పతిత॥ శ్లో॥ అచంచలభ్రూయుగంచపతనాత్పతితామతా॥

తా॥ చలింపని కనుబొమ్మలను వాల్చునట్టి క్రియగలది పతితభ్రూవనబడును.

విని॥ శ్లో॥ జగుప్సాయాంవిస్మయేచఅసూయాయాంభవేదసౌ॥

తా॥ ఇది రోతపడుట యందును, ఆశ్చర్యమందును, ఓర్వనితనమందును, చెల్లును.

౩- ఉత్క్షిప్త॥ శ్లో॥ ఏకావాసాద్వితీయావాయదుత్క్షిప్తోత్థితారామ్।
ఉత్క్షిప్తాసాభవేత్ స్త్రీణాంకోపేసత్యవచస్యపి॥
శృఙ్గారభావలీలాయాంభ్రూరేషావినియుజ్యతే॥

తా॥ కనుబొమ్మలు రెంటియందును ఒక్కటిగాని రెండును గాని మిక్కిలి నిక్కింపబడు నేని ఉత్క్షిప్తభ్రూవనబడును. ఇది స్త్రీలకోపమునందును, సత్యవచనమునందును, శృంగారభావచేష్టయందును, లీలయందును, వినియోగింపబడును.

౪- చతుర॥ శ్లో॥ ద్వితీయసహితాస్తోకాస్ఫురితాయదిమంధరా।
చతురాముఖసంస్పర్శాహృదయానందసంభ్రమే॥

తా॥ రెండుకనుబొమ్మలకూడికతో కొంచెము మెల్లగాచలింపజేయబడియె నేని చతురభ్రూవగును. ఇది ముఖము తాకుట, మనస్సంతోషము, వేగిరపాటు, వీనియందుఉపయోగింపబడును.

౫- రేచిత॥ శ్లో॥ లావణ్యమధురాక్షిప్తాయద్యేకారేచితామతా॥

తా॥ అందముగాను ఇంపుగాను ఒకబొమ్మ వంపబడు నేని అది రేచితభ్రూవనబడును.

విని॥ శ్లో॥ రహస్యశ్రవణేసాధుకలనేపదవీక్షణే॥

తా॥ ఇది రహస్యమును వినుట, మంచిది అనుట, స్థానవీక్షణము వీని యందు చెల్లును.

౬- కుంచిత॥ శ్లో॥ ఏకావాసాద్వితీయావాకుంచితాంచితవామతా॥

తా॥ ఒకబొమ్మగానియు రెండుబొమ్మలు నేనియు ముడిగింపబడిన యెడల అది కుంచితభ్రూవనబడును.

విని॥ శ్లో॥ మోట్టాయితేకుట్టమితేవిలాసేకిలికించితే॥

తా॥ ఇది మోట్టాయితము, కుట్టమితము, విలాసము, కిలికించితము, అ

నుశృంగారచేష్టావిశేషములందువినియోగింపబడును. మోట్టాయితము మొదలగువానియర్థము భరతరసప్రకరణమందువివరింపబడియున్నది.

అథ చతుర్విధగ్రీవాభేదానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ సుందరీచతిరశ్చీనాతథైవపరివర్తితా।
ప్రకంపితాచభావజ్ఞైర్జ్ఞేయాగ్రీవాచతుర్విధా॥

తా॥ సుందరి, తిరశ్చీన, పరివర్తిత, ప్రకంపితఅనిగ్రీవా (మెడ) భేదములు నాలుగువిధములుగా భావజ్ఞులచే జెప్పబడియున్నవి.

౧- సుందరి॥ శ్లో॥ తిర్యక్ప్రచలితాగ్రీవాసుందరీతినిగద్యతే॥

తా॥ అడ్డముగాగదలింపబడినదిసుందరీగ్రీవయనబడును.

విని॥ శ్లో॥ స్నేహారమ్భేతథాయత్నే సమ్యగర్థేఽపిచస్మృతా।
సరసత్వేఽనుమోదేచసాగ్రీవాసుందరీమతా॥

తా॥ స్నేహారంభము, యత్నముచేయుట, మంచిదనుట, తలచుట, సరసము, అనుమోదము, వీనియందుఈగ్రీవయుపయోగింపబడును.

౨- తిరశ్చీన॥ శ్లో॥ పార్శ్వయోరుద్వయోరూర్ధ్వభాగేతుచలనాత్సర్పయానవత్
సాగ్రీవాతుతిరశ్చీనేత్యుచ్యతేనాట్యకోవిదైః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనూర్ధ్వభాగములయందుసర్పగతివలెగదలించుటగలదితిరశ్చీనాగ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఖడ్గభ్రమేసర్పగత్యాంతిరశ్చీనానిగద్యతే॥

తా॥ కత్తిని త్రిప్పుటయందును నాగుబాముపోవుటయందును ఈగ్రీవ వినియోగించును.

౩-పరివర్తిత॥శ్లో॥సవ్యాఽపసవ్యచలితాగ్రీవాయత్రార్ధచంద్రవత్
సాతునాట్యకలాభిజ్ఞైర్విజ్ఞేయాపరివర్తితా॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలయందునుఅర్ధచంద్రాకారముగాకదలింపబడునదిపరివర్తితాగ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శృంగారనటనేకాంతాకపోలపరిచుమ్బనే।
నాట్యతంత్రకలాభిజ్ఞైర్విజ్ఞేయాపరివర్తితా॥

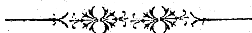
తా॥ శృంగారనటనమునందును, స్త్రీలచెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకొనుట యందును, ఈగ్రీవయుపయోగించును.

౪- ప్రకమ్పిత॥ శ్లో॥ పురఃపశ్చాత్ప్రచలనాత్కపోతీకణ్ఠకమ్పనత్।
ప్రకమ్పితేఽసాగ్రీవాప్రోక్తానాట్యవిశారదైః॥

తా॥ ముందు వెనుకలుగా పావురాయిమెడకదలించునట్లుగదలింపబడునది ప్రకంపితగ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ యుష్మదస్మదితిప్రోక్తేదేశీనాట్యవిశేషకే।
డోలాయాఙ్గణితేచాఽపిప్రయోక్తవ్యాప్రకమ్పితా॥

తా॥ నీవు నేనుఅనుటయందును, దేశీయనాట్యమునందును, ఉయ్యేలయందును, లెక్కపెట్టుటయందును, ఈగ్రీవయుపయోగింపబడును.

అథద్వాదశహస్తప్రాణలక్షణంనిరూప్యంతే.

శ్లో॥ హస్తానాంద్వాదశ ప్రాణాస్తేషాంలక్షణముచ్యతే॥

తా॥ హస్తప్రాణములుపండ్రెండు, వానిలక్షణము చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ ప్రసారణంకుంచితఞ్చరేచితంపుఙ్ఖితంతథా।
అపవేష్టితకంచాఽపిప్రేరితోద్వేష్టితేతథా॥
వ్యావృత్తిఃపరివృత్తిశ్చసఙ్కేతస్తదనంతరమ్।
చిహ్నంపదార్థటీకేతిప్రాణాద్వాదశహస్తజాః॥

తా॥ ప్రసారణము, కుంచితము, రేచితము, పుంఖితము, అపవేష్టితకము ప్రేరితము, ఉద్వేష్టితము, వ్యావృత్తి, పరివృత్తి, సంకేతము, చిహ్నము, పదార్థటీకము అనిహస్తజప్రాణములుపండ్రెండు.

౧-ప్రసారణము॥ శ్లో॥ ప్రసారణమితిజ్ఞేయమఙ్గుళీనాంప్రసారణాత్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుజాచుటవలననైనహస్తప్రాణముప్రసారణమనబడును.

౨-కుంచితము॥ శ్లో॥ కుఞ్చనాదఙ్గుళీనాంచకుంచితంసముదీరితమ్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుముడిగించుటవలననైనహస్తప్రాణముకుంచితమనబడును.

౩- రేచితము॥ శ్లో॥ అఙ్గుళీనాంప్రచలనాద్రేచితంపరికీర్తితమ్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుగదలించుటవలననైనహస్తప్రాణము రేచితమనబడును.

౪- పుఙ్ఖితము॥ శ్లో॥ పురోభాగేకుంచితోవారేచితోవాప్రసారితః।
యోహస్తస్తుపతాకాఽదిర్నామ్నాఽసౌపుఙ్ఖితోభవేత్॥

తా॥ పతాకాదిహస్తములందు వ్రేళ్లుముందరికివంచుట కదలించుట చాచుట వీనివలననైన హస్తప్రాణము పుంఖితముఅనబడును.

౫,అపవేష్టితము॥శ్లో॥అథస్తాద్గమనంయత్తుహస్తోనామ్నాఽపవేష్టితః॥

తా॥ వ్రేళ్ళనుగ్రిందుగా చాచుటయనెడిహస్తప్రాణముఅపవేష్టితమనబడును.

౬,ప్రేరితము.శ్లో॥ పశ్చాద్భాగేకుఞ్చితోవాప్రేరితోవా ప్రసారితః।
యోహస్తగకథితస్సోఽయంప్రేరితగపూర్వసూరిభిః॥

తా॥ వ్రేళ్ళనువెనుకప్రక్కకు ముడిగించుట, కదలించుట, చాచుట యునైనహస్తప్రాణము ప్రేరితముఅనబడును.

౭,ఉద్వేష్టితము॥శ్లో॥హస్తానామూర్ధ్వభాగేయద్గమనంచాఽస్తినర్తనే
తదుద్వేష్టితమిత్యాహుః ర్భరతాఽగమవేదినః॥

తా॥ నాట్యకర్మమునందు చేతులనుమీఁదికెత్తుటచేనైన హస్తప్రాణముఉద్వేష్టితము అనబడును.

౮,వ్యావృత్తము॥శ్లో॥ఉదగ్రతఃపార్శ్వభాగేహస్తోవ్యావృత్తకోభవేత్॥

తా॥ పార్శ్వభాగములందు మీఁదికెత్తబడిన చేతులుగలహస్తప్రాణమువ్యావృత్తమనబడును.

౯,పరివృత్తము॥శ్లో॥పార్శ్వభాగ్యాంచపురోభాగేయోహస్తోనటనేకృతః
పరివృత్తస్సమాఽఖ్యాతో నామ్నాహస్తవిశారదైః॥

తా॥ నాట్యము చేయునపుడు పార్శ్వములనుండి ముందరితట్టునకు చేతులను తెచ్చుట అనుహస్తప్రాణము పరివృత్తముఅనబడును.

౧౦,సజ్కేతము॥శ్లో॥ ఊహావిధానరచనావినాస్థూలోక్తిపర్వకమ్ ।
యోహస్తోనియమంప్రాప్తస్ససజ్కేతిఉదాహృతః॥

తా॥ స్థూలోక్తిపరంపరలేక ఊహచేత తెలిసికొదగిననైగగలహస్తప్రాణము సంకేతమనబడును.

౧౧,చిహ్నము॥శ్లో॥ ప్రత్యక్షాణాంపరోక్షాణాం వస్తూనాంనాట్యకర్మణి । స్థావరత్వంజఙ్గమత్వమేవ మస్త్యాఽపితాదృశాః। తదాకారప్రకటనంతన్ముఖస్యనిరీక్షణమ్ । తత్థ్సానదర్శనంచాపితధ్వజానాంచదర్శనమ్ । తదాయుధప్రకటనంతద్గలాఽర్థనివేదనమ్।తచ్ఛాయ్యప్తదర్శనంచాఽపితచ్చేష్టాదర్శనంతథా। తేషాంచదర్శనేత్యాది నానాచిహ్నంవిధీయతే॥

తా॥ నాట్యకర్మమునందు ప్రత్యక్షపరోక్షవస్తువులయొక్క స్థావర జంగమత్వములను దెలుపు చిహ్నములు యెనిమిది. అవి వానియాకారములను జూపుట, వానిముఖములను జూపుట, అవియుండు తావులను జూపుట, వానిలెక్కలను జూపుట, వానియాయుధములను దెలుపుట, వానియందుగల ప్రయోజనములను దెలుపుట, వానిచే వ్యాపింపజేయబడిన వానిని దెలుపుట, వానిచేష్టలను దెలుపుట. వానిగురుతులను దెలుపుట. ఈ యెనిమిది లక్షణములుగల హస్తప్రాణము చిహ్నము అనబడును.

౧౨. పదార్థటీకము॥ శ్లో॥ పదానాంకథితానాంస్యాదర్థనిర్వాహతాయదు।
ఇయంపదార్థటీకేతికథితోఽభరతాదిభిః॥

తా॥ చెప్పబడుచుండెడు భావవ్యంజకములైన పదములయర్థములను నిశ్చయపరచునట్టి హస్తప్రాణము పదార్థటీకము అనబడును.

అథహస్తభేదా నిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ అథేదానీంతుహస్తానాంలక్షణాని యథాక్రమమ్।
అసంయుతాస్సంయుతాశ్చ ద్వేధాహస్తాప్రకీర్తితాః॥

తా॥ ఇకనుహస్తములయొక్క లక్షణములు చెప్పబడును. అవి యసంయుతములు సంయుతములుఅని రెండువిధములుగలవి.

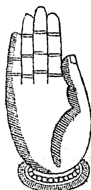
అథాష్టావింశతివిధాఽసంయుతహస్తానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ పతాకస్త్రిపతాకోఽర్ధపతాకఃకర్తరీముఖః। మయూరాఽ
ఖ్యోఽర్ధచన్ద్రశ్చాఽప్యరాళశ్శుకతుణ్డకః। ముష్టిశ్చశిఖరాఽ
ఖ్యశ్చకపిత్థఃకటకాముఖః । సూచీచంద్రకలాకోశసర్పశీర్షక
రస్మృతః। మృగశీర్షస్సింహముఖో లాఙ్గూలస్సోలపద్మకః। చ
తురోభ్రమరశ్చైవ హంసాఽస్యోహంసపక్షకః । సందంశో
ముకుళశ్చైవతామ్రచూడస్త్రిశూలకః। అష్టావింశతిహస్తా
నామేవంనామానివైక్రమాత్॥

తా॥ పతాకము, త్రిపతాకము, అర్ధపతాకము, కర్తరీముఖము, మయూరము, అర్ధచంద్రము, అరాళము- శుకతుండము, ముష్టి, శిఖరము, కపిత్థము, కటకాముఖము, సూచి, చంద్రకల, కోశము, సర్పశీర్షము, మృగశీర్షము, సింహముఖము, లాంగూలము, సోలపద్మము, చతురము, భ్రమరము,

హంసాస్యము, హంసపక్షము, సందంశము, ముకుళము, తామ్రచూడ
ము, త్రిశూలము, అను ఇరువదియెనిమిదియు అసంయుత హస్తములన
బడును. ... ... *

పతాకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుళ్యః కుఞ్చితాఽఙ్గుష్ఠాస్సంశ్లిష్టాః ప్రసృతా యది।
సపతాకకరః ప్రోక్తో నృత్యకర్మవిశారదైః॥

తా॥ అన్నివ్రేళ్ళనుచాచి బొటనవ్రేలినివంచిపట్టునది
పతాకహస్తమని నృత్యశాస్త్రవిశారదులు చెప్పుదురు.

వి॥ శ్లో॥ నాట్యారమ్భే వారివాహే వనే వస్తునిషేధనే।
కుచస్థలే నిశాయాంచ నద్యామమరమణ్డలే॥ తురగే
ఖణ్డనే వాయౌ శయనే గమనోద్యమే। ప్రతాపేచ ప్రసాదే
చ చన్ద్రికాయాం ఘనాఽతపే। కవాటపాటనే సప్తవిభక్త్యర్థే
తరఙ్గకే। వీథీప్రవేశభావేఽపి సమత్వే చాఽఙ్గరాగకే। ఆత్మా
ర్థే శపథే చాఽపి తూష్ణీంభావస్యదర్శనే। ఆశీర్వాదక్రియా
యాంచ నృపశ్రేష్ఠస్యభావనే॥ తాళపత్రేచ షేటేచ ద్రవ్యాదిస్ప
ర్శనే తథా। తత్రతత్రేతివచనే సిన్ధౌ చ సుకృతిక్రమే। సంబో
ధనే పురోగేఽపి ఖడ్గరూపస్య ధారణే। మాసే సంవత్సరే వర్షే
దినే సమ్మార్జనే తథా। ఏవమర్థేషు యుజ్యన్తే పతాకాహస్త
భావనాః॥ ... ... *

తా॥ నాట్యారంభము, మేఘము, వనము, వస్తువులను నిషేధించుట, కుచస్థలము, రాత్రి, నది, దేవసమూహము, అశ్వము, ఖండించుట, వాయువు, శయనము, గమనము, ప్రతాపము, ప్రసాదము, చంద్రిక, మిక్కిలి యెండకాయుట, తలుపుతట్టుట, ఏడువిభక్తులు, అల, వీధిలో ప్రవేశించుట, సమముగానుండుట, గంధముపూయుట, తాననుట, పంతము, ఊరకుండుటను తోపించుట, ఆశీర్వదించుట, గొప్పరాజును జూపించుట, తాటాకు, చెంపపెట్టు, పదార్థములను స్పృశించుట, అక్కడనే యక్కడనే యనుట, సముద్రము, సుకృతిక్రమము, సంబోధనము, ముందుగాబోవువాడనుట, కత్తియాకృతిని జూపుట, మాసము, సంవత్సరము, వర్షము, దినము, సమ్మార్జనము, (అనగా తుడుచుట) ఈ అర్థములయందు ఈ హస్తము వినియోగపడును.

గ్రన్థాన్తరస్థపతాకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సంలగ్నతర్జనీమూలేయత్రాఙ్గుష్ఠోనికుఞ్చితః। ప్రసారితత
లాఙ్గుళ్యఃపతాకఃప్రభవేత్కరః । ఏకాకినాపురాధాత్రాపర
బ్రహ్మసమాగమే । జయేతిస్తుతివేళాయాంపతాకస్యాకృతిః
కరః । యతోఽభేజేతతోలోకేపతాకఇతివిశ్రుతః॥ అతఏవస
మస్తానాంహస్తానామయమాదిమః॥ పతాకోబ్రహ్మణోజాతః
శ్వేతవర్ణోఋషిశ్శివః॥బ్రహ్మజాతిర్భవేత్తస్యపరబ్రహ్మాధిదైవతమ్॥

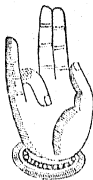
తా॥ తర్జనీమూలమందు జేర్చివంచబడిన బొటనవ్రేలునుచాచబడి నలరచేయియు వ్రేళ్లునుగలదిపతాకహస్తమనబడును. మున్ను బ్రహ్మ యొంటరిగాపరబ్రహ్మను చేరబోయినప్పుడుపతాకాకృతిగా చేయిచాచి జయవిజయీభవయని స్తోత్రముచేసెను. ఆకారణముచేత అట్లుపట్టబడిన జేయినాటనుండి లోకమునందుపతాకమని ప్రసిద్ధినొందెను. కనుక ఇది యెల్లహస్తములకును మొదటిదాయెను - ఈపతాకహస్తము బ్రహ్మవలనబుట్టినది. దీనిజాతి బ్రాహ్మణజాతి. వర్ణము తెలుపు. ఋషిశివుడు. అధిదేవతబ్రహ్మము.

విని॥శ్లో॥ జయేతివచనేమేఘేనిషేధేవిపినేనిశి । యాహీతివచనే
యానేవాహేమరుతివక్షసి। పురఃపుణ్యేచాతిశయే ప్రవా[illegible]
విబుధాలయే । హాహాకారేచంద్రికాయామాతపే సురమణ్డ
లే । అగళాపుటనేకుడ్యేఖణ్డనేపరితోషణే। కపోలేచస్తనాలే
పేకృపాణేవారివారణే । సమూహేసైన్యసన్నాహేసమయే
భయవారణే । అపాశ్రయేఅపచయేపిధానేశయనేభువి। జ్వా
లానుపపక్షధారాసుతరఙ్గేపక్షిపక్షకే । ప్రభువిజ్ఞాపనేశ్రోత్రే
వాక్యేయాదృశితాదృశి । చపేటేవస్తుసంస్పర్శేనరస్యామఙ్గ
మర్దనే । వ్యాజస్తుతౌప్రతాపేచదేవతానాంనివేదనే। పా
ర్శ్వక్షేపేపతాకాయాంప్రవాతేవసనాఞ్చలే । శైత్యేతా
పేధాళధళ్యే ఛాయాయాంవత్సరేఋతౌ । అయనేవాసరేప
క్షేమాసేస్వచ్ఛేమహోన్నతే । సమాసన్నేపాలయేతిలాలయే
తిచభాషణే । బ్రహ్మజాతౌశుభ్రవర్ణేపతాకోత్రనియుజ్యతే॥

తా॥ జయజయయనుట, మేఘము,నిషేధము, అడవి,రాత్రి,పొమ్మనుట, నడచుట,గుఱ్ఱము, గాలి,రొమ్ము, ఎదురు, పుణ్యము, అతిశయము,

ప్రవాహము, దేవలోకము, హాహాకారము, వెన్నెల, ఎండ, దేవతాసమూహము, గడియతీయుట, గోడ, నరకుట, సంతోషము, చెక్కిలి, గంధముపూయుట, కత్తి, నీటికి కట్టవేయుట, గుంపు, దండము యొక్క ఆయుత్తము, సమయము, వెరపుతీర్చుట, ఆశ్రయము లేమి, కప్పుట, పానుపు, భూమి, నిష్ఠుమంట, వానదార, అల, పక్షి రెక్క, ప్రభువుశోమనవి చేయుట, కన్ను, మాట, ఎట్టిదిఅట్టిదియనుట, చెంపపెట్టు, పస్తునుఅంటుట, కొలను, ఒడలుపిసుకుట, నెపపెట్టిపోగడుట, ప్రతాపము, దేవతానివేదనము, ప్రక్క కౌగిలింత, ఔన్నత్యము, పెద్దగాలి, కొంగు, చలి, ఉక్క, తళతళ, నీడ, సంవత్సరము, ఋతువు, అయనము, పగలు, పక్షము, మాసము, తేట, గొప్పవంశము, సమీపించినదిఅనుట, పాలింపుముఅనుట, బ్రాహ్మణజాతి, శుభ్రవర్ణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును. ... ...*

త్రిపతాకహస్తలక్షణము.

శ్లో॥ సఏవత్రిపతాకస్స్యాద్వక్రితానామికాంగుళిః॥

తా॥ ముందు చెప్పిన పతాకహస్తమందలి యనామిక, (అనగా చిటికినవ్రేలికి ముందువ్రేలు) వంచబడెనేనియది త్రిపతాకహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ మకుటే వృక్షభావేచ వజ్రేతద్ధరవాసవే।
కేతకీకుసుమేదీపే వహ్నిజ్వాలావిజృంభణే॥
కపోలే పత్రలేఖాయాం బాణార్థే పరివర్తనే।
స్త్రీపుంసయోస్సమాయోగే యుజ్యతే త్రిపతాకకః॥

తా॥ కిరీటము, వృక్షభావము, వజ్రాయుధము, ఇంద్రుడు, మొగలిపువ్వు, దీపము, అగ్నిజ్వాల పైకి లేచుట, చెక్కిలి, మకరికాపత్రరేఖ, బాణార్థము, మార్పు, స్త్రీపురుషుల చేరిక, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును,

గ్రంథాంతరే త్రిపతాకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేనామికావక్రా త్రిపతాకకరో భవేత్। శక్రేణాదాయ
తో వజ్రోపన్యస్త్వేఽనామికావినా। పతాకస్య త్రిభాగేన త్రిప
తాక ఇతిస్మృతః। వాసవాత్త్రిపతాకోయం జజ్ఞే తస్యఋషిర్గు
హః। రక్తవర్ణోఽక్షత్రజాతిరధిదేవో మహేశ్వరః॥

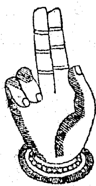
తా॥ క్రింద చెప్పబడిన పతాకహస్తమందు అనామిక (ఉంగరపువ్రేలు) వంచబడెనేనియది త్రిపతాకహస్తమగును. ఆదికాలమందు దేవేంద్రుడువ

వజ్రాయుధము నెత్తుకొనునపుడు అనామికనువదలి పతాకముయొక్క మూడుభాగములచేత గ్రహించుట చేనేర్పడినదిగనుక ఇది త్రిపతాకము అనబడెను. ఇది ఇంద్రునివలన పుట్టినది. ఎఱ్ఱవన్నెగలది. క్షత్రియజాతి. దీని కిఋషి గుహుడు. అధిదేవత శివుడు. ... *

వి॥శ్లో॥ ఆవాహనేఽవతరణే వదనోన్నమనే నతౌ। స్వర్ణేశుభానాం
ద్రవ్యాణాం మజ్జనేఽవాదరేఖలే। సన్దేహే మకుటే వృక్షే వాసవ
వెకులిశాయుధే. అళకాపనయే దీపే తిలకోష్ణీషధారణే। కటుగ
న్ధరసాలేపే నాసాకర్ణస్యసంవృతౌ। అశ్వసమ్మార్జనే బాణే
కేతక్యాం పత్రలేఖనే। పాతే ఖగవిశేషాణాం కిలికిలావిజృమ్భ
ణే. క్షత్రజాతౌ రక్తవర్ణే త్రిపతాకో నియుజ్యతే॥

తా॥ ఆవాహనము, దిగుట, మొగమెత్తుట, వంచుట, మంగళవస్తువులనుముట్టుట, గురుతిడుట, నమ్మకము లేమి, దుర్జనుడు, సందేహము, కిరీటము, వృక్షము, ఇంద్రుడు, వజ్రాయుధము, ముంగురుల నెగదువ్వుట, దీపము, బొట్టుపెట్టుకొనుట, పాగా పెట్టుకొనుట, కారైన వాసనగల ద్రవద్రవ్యమును పూయుట, ముక్కు చెవులను మూసికొనుట, గుఱ్ఱమును తోముట, బాణము, మొగలిపువ్వు, మకరికాపత్రములను వ్రాయుట, కొన్నిపక్షులయొక్క పాటు, సివ్వమాటలు లేచుట, క్షత్రియజాతి, ఎరుపువన్నె వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును. ... ... *

అర్ధపతాకహస్తలక్షణమ్.

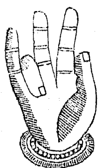
శ్లో॥ త్రిపతాకే కనిష్ఠా చేద్వక్రితార్ధపతాకకః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు వంపబడునేని యది అర్ధపతాకహస్తమనబడును.

వి॥శ్లో॥ పల్లవే ఫలకే తీరే వుభయోరితివాచకే। క్రకచే
చ్ఛురికాయాంచ ధ్వజగోపురశృఙ్గయోః। యుజ్య
తేర్ధపతాకోఽయం తత్తత్కర్మప్రయోగతః॥

తా॥ చిగురు, పలక, గట్టు, ఇద్దరని చెప్పుట, సూరుకత్తి, రంపము, ధ్వజము, గోపుర, కొమ్ము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

కర్తరీముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్యైవచాఽపిహస్తస్య తర్జనీచకనిష్ఠికా।
బహిఃప్రసారితే ద్వేచేత్సకరఃకర్తరీముఖః॥

తా॥ అర్ధపతాకహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును బైటికిచాపబడునేని కర్తరీముఖహస్తమగును. ... ... *

వి॥శ్లో॥ స్త్రీపుంసయోస్త్వవిశ్లేషే విపర్యాసపదేఽపిచ। లుంఠనేనయనాన్తేచమరణేభేదభావనే। విద్యుదర్థేఽప్యేకశయ్యావిరహేంపతనేతథా। లతాయాంయుజ్యతేచాఽయంకర్తరీముఖఇష్యతే॥ ... ... *

తా॥ స్త్రీపురుషులయెడబాటు, వ్యత్యస్తస్థానము, దొంగిలించుట, కడకన్నుచావు, భేదించుట, మెరపు, ఒకపానుపునందలి పడుకవలననెడబాయుట, క్రిందపడుట, తీగె, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

ఉత్పత్తి.

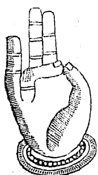
శ్లో॥ త్రిపతాకేబహిర్యాతా తర్జనీయదికర్తరి। శశాఙ్కశేఖరః పూర్వంజలన్ధరవధప్రవృత్తి। చక్రంలిఖితతర్జన్యానిక్షిప్యభువిమధ్యమామ్। తదాప్రభృతికర్తర్యుత్పన్నేతిమునిభిస్మృతిః। కర్తరిక్షత్రజాతఃఋషిఃపర్జన్యదేవతా। క్షత్రిజాతిస్తామ్రవర్ణశ్చక్రపాణిరధీశ్వరః॥ ... ※

తా॥ త్రిపతాకహస్తమందు తర్జనిబయటచాచబడెనేని కర్తరీహస్తమగును పూర్వకాలమునందు శివుడు జలంధరాసురసంహారము కొరకు భూమిలోమధ్యమనుంచి తర్జనిచేచక్రమువ్రాసెను. అదిమొదలుకొని కర్తరిగలిగెనని ఋషులు చెప్పుచున్నారు. కర్తరిహస్తము శివునివలన బుట్టినది. ఇదిక్షత్రియజాతి. ఋషిదేవతపర్జన్యుడు. రక్తవర్ణము. అధిదేవతచక్రపాణి. ... ... ※

వి॥శ్లో॥ పాదాలక్తకనిర్మాణేపతనేలేఖ్యవాచకే। దమ్పత్యోర్విరహేచైవ విపర్యాసేరమాధవే। చపలాయామేకశయ్యావియోగేమహిషేమృగే। చామరేశైలశృఙ్గేచవారణేవృషభేగవి। కేశపాశస్యశోధిన్యాంక్షత్రియేతామ్రవర్ణకే। కర్ణాజ్ర్యాంగోపురేసోయంకర్తరీవినియుజ్యతే॥

తా॥ కాళ్ళకులత్తుకపెట్టుట, వ్రాయుట, దంపతులవిరహము, స్వస్త్యా సము, విష్ణువు, మెరపు, ఒకపడుకవలనియెడబాటు, మహిషము, మృగము, చామరము, కొండశిఖరము, ఏనుగు, వృషభము, ఆవు, దువ్వెన, క్షత్రియుడు, రక్తవర్ణము, కత్తెర, గోపురము, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగపడును. ... ... *

౫, మయూరహస్తలక్షణమ్.

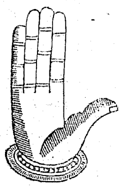
శ్లో॥ అస్మిన్ననామికాంగుష్ఠే శ్లిష్టేచాఽన్యే ప్రసారితే ।
మయూరహస్తః కథితః కరటీకావిచక్షణైః॥

తా॥ కర్తరీముఖహస్తమందు అనామికను అంగుష్ఠముతో జేర్చి తక్కినవ్రేళ్ళను చాచిపట్టిన యెడ మయూరహస్తమగును. ... ... *

వి॥ శ్లో॥ మయూరాఽస్యే లతాయాంచ శకునే నమనే తథా । అశకస్యాపనయనే లలాటే తిలకేషుచ । నేత్రస్యోదకవిక్షేపే శాస్త్రవాదే ప్రసిద్ధకే । ఏవమర్థేషుయుజ్యన్తే మయూరకరభావనాః॥

తా॥ నెమలిముఖము, తీగె, పక్షి, క్రక్కుట, ముంగురులుదిద్దుట, నొసలు, తిలకము, కన్నీరువెగజిమ్ముట, శాస్త్రమునువ్యవహరించుట, ప్రసిద్ధి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౬, అర్ధచన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రకరస్సోఽయం పతాకేఽఙ్గుష్ఠసారణాత్ ॥

తా॥ పతాకహస్తమందు అంగుష్ఠముచాచబడినయెడ అర్ధచన్ద్రహస్తమగును. ... ...*

వి॥ శ్లో॥ చన్ద్రేకృష్ణాష్టమీభాజి గళహస్తాఽదికేఽపిచ। భల్లాయుధే దేవతానామభిషేచనకర్మణి। భుక్పాత్రే చోద్భవేకట్యాంచిన్తాయాం మాత్మవాచకే। ధ్యానే చప్రార్థనేచాఽపి అఙ్గసంస్పర్శతనే థా। ప్రాకృతానాంనమస్కారేఽప్యర్ధచన్ద్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ కృష్ణాష్టమీచంద్రుడు, మెడపట్టిగెంటుట, భల్లాయుధము, దేవతాభిషేకము, భోజనపాత్ర, పుట్టుక, మొల, చింత, తన్నుదాను చెప్పుకొనుట,

ధ్యానము, ప్రార్థించుట, అవయవములను అంటుట, సలాము చేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

ప్రంథాన్తరస్థ అర్ధచంద్రహస్తలక్షణమ్.

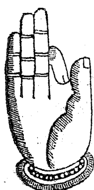
శ్లో॥ పతాకేవిరళాంగుష్ఠేసోర్ధచంద్రకరోభవేత్। భూషణేచ్ఛావత శ్శమ్భోరత స్సోముకులాకృతిః। జాతశ్చంద్రాదర్ధచన్ద్రో ఋషిర స్యాత్రిరుచ్యతే। వైశ్యజాతిర్ధూమ్రవర్ణో మహాదేవోధిదేవతా॥

తా॥ పతాకహస్తము చాచబడిన బొటనవ్రేలుగలదగునేని అర్ధచంద్రహస్తమగును. ఇది భూషణేచ్ఛగల శివునినిమిత్తమై చంద్రునినుండి పుట్టినది. ఇది వైశ్యజాతి. దీనికి ఋషి అత్రి. వర్ణము ధూమ్రము. అధిదేవత మహాదేవుడు.

వి॥శ్లో॥ వలయే మణిబంధే చ దర్పణస్య నిరూపణే।
ఆశ్చర్యే చ ప్రయాసే చాప్యమితే నిఖిలేషు చ॥
తాసమానే మౌళిబంధ నిర్మాణే బాలపాదపే।
ఖేదాత్కపోలపహానే గజకర్ణనిరూపణే।
సాపరాధి వినిష్కాసే ఫాలస్వేదనివారణే।
యువాన్తె చ సమర్థే చ శశాఙ్కే ప్రాకృతానతౌ।
అభిషేకే భూర్జపత్రే యానమంచకే కాష్ఠకేధికే।
కటిపట్టదృఢీకారే కలశారచనే జకే।
చరణాభినయే బాలపహానే పక్షి మార్జకే।
గౌరవర్ణే వైశ్యజాతావర్ధచంద్రో నియుజ్యతే॥

తా॥ ముంజేతికడియము, మణికట్టు, అద్దమునుజూచుట, ఆశ్చర్యము, ప్రయాసము, మేరలేమి, సకలము, తాళమానము, సిగముడివేయుట, లేతచెట్టు, దుఃఖమువలన చెక్కిట చేయి చేర్చుట, ఏనుగుచెవులను చూపుట, తప్పు చేసినవారిని వెడలగొట్టుట, నొసటి చెమటతుడుచుట, యౌవనవంతుడు, సమర్థుడు, చంద్రుడు, ప్రాకృతులు నమస్కరించుట, అభిషేకము, కనుబొమ్మ, వస్త్రము, ధనుస్సు, ముక్కలియనుట, నడికట్టుబిగించుట, కుండచేయుట, కాళ్లనుచూపుట, బిడ్డనెత్తుకొనుట, పిట్ట, తెలుపు, వైశ్యజాతి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౭, అరాళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేతర్జనీవక్రా నామ్నా సోఽయమరాళకః॥

తా॥ పతాకహస్తమందు చూపుడువ్రేలు వంపబడిన యెడల అరాళహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ విషామృతాదిపానేషు ప్రచణ్డపవనేపిచ। యుజ్యతే
ఽరాళహస్తోయం భరతాఽగమకోవిదైః॥

తా॥ జలము అమృతము మొదలగు వానిని త్రాగుటయందును గాలియందును ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాంతరస్థాఽరాళహస్తలక్షణమ్.

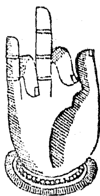
శ్లో॥ పతాకాఙ్గుష్ఠతర్జన్యౌ వక్రితౌ స్యాదరాళకః। సప్తానాంజలధీ
నాంయోఽఅపోశనకృతేపురా ॥ అరాళఃకుమ్భజాజ్జాతో సపవ
ఋషిరుచ్యతే। పాటలాంశుర్మిశ్రజాతిర్వాసుదేవోఽధిదేవతా।
ఏవమేతస్యానుపూర్వ్యముశన్తి భరతాదయః॥

తా॥ పతాకహస్తమున అంగుష్ఠతర్జనులు వంచబడిన యెడల అరాళహస్తమగును. ఇది పూర్వకాలమునందు అగస్త్యమహాముని వలన సప్తసముద్రములను ఆపోశనము చేయునపుడు పుట్టెను. ఇది మిశ్రజాతి. దీనికి అగస్త్యుడు ఋషి. ఎరుపువర్ణము. వాసుదేవుడు అధిదేవత. దీని ఆనుపూర్వ్యము ఇటువంటిదని భరతాదులు చెప్పిరి.

వి॥శ్లో॥ ఆపోశనే బ్రాహ్మణానామాశీర్వచనకర్మణి। విటానాం
ప్రియవైముఖ్యే కేశానాంచ విశీర్ణకే । ఆయాహి శీఘ్రమిత్యు
క్తౌ సన్ధ్యాకర్మప్రదక్షిణే । లలాటస్వేదహరణే కజ్జలాలేపనే
దృశోః। ఏవమాదిషు యుజ్యంతే అరాళకరభావనాః॥

తా॥ బ్రాహ్మణుల యొక్క ఆపోశనము, ఆశీర్వాదము చేయుట, విటుల ప్రియవైముఖ్యము, వెండ్రుకల చిక్కుదీయుట, వేగరమ్మనుట, సంధ్యాకర్మమునందలి ప్రదక్షిణము, నొసటిచెమ్మట తుడుచుట, కన్నులకు కాటుక పెట్టుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౮, శుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్ననామికావక్రా శుకతుణ్డకరో భవేత్ ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన అరాళహస్తమందు అనామిక వంపబడెనేని శుకతుణ్డహస్తమగును,

వి॥ శ్లో॥ బాణప్రయోగే కుంతార్థే మర్మోక్త్యావుగ్రభావనే।
శుకతుండకరో జ్ఞేయో భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ బాణప్రయోగము, ఈటె, మర్మమైనమాట, తీక్ష్ణభావము, వీనియందీహస్తముఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థశుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

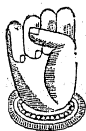
శ్లో॥ వక్రే పతాకే తర్జన్యనామికే శుకతుండకః। నటయిత్వా ప్రేమకోపం నాథస్మృతి సదాశివమ్। దుర్గాయాం శుకతుండాభ్యో దుర్వాసా ఋషిరుచ్యతే। ద్విజాన్వయశ్శోణవర్ణో దేవతాస్యమరీచికః॥

తా॥ పతాకహస్తమందు తర్జనీ అనామికలు వంపబడెనేని శుకతుండహస్తమగును. ఇది సదాశివునివలన పార్వతీదేవికి ప్రణయకలహము గలిగినప్పుడు పార్వతీదేవియందు పుట్టెను. ఇది బ్రాహ్మణజాతి, ఋషి దుర్వాసుడు, రక్తవర్ణము, మరీచిఅధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ బ్రహ్మాస్త్రే స్యాన్ముఖాగ్రే చ కౌటిల్యే పరివర్తనే। భిణ్డిపాలే చ భావ్యర్థే క్రమణే కలహేపి చ॥ అనాదరే ప్రేమకోపే ఆశయే చ విసర్జనే। చూర్ణాంతాక్షపాతే కున్తాకారే శుకశారినిరూపణే। ఉగ్రభావే చ మర్మోక్తౌ తామ్రే బ్రాహ్మణజాతిజః। శుకతుణ్డకరో భావనేత్రిభిః పరికీర్తితః॥

తా॥ బ్రహ్మాస్త్రము, మొగముతుద, వంకర, వస్తువులమార్పు, భిండిపాలమనుఆయుధము, నడవబోవువిషయము, దాటుట, కలహము, ప్రీతిలేమి, ప్రణయకలహము, అభిప్రాయము, విడుపు, జూదపుగాయ, ఈటె, చిలుకగోరువంకలనుజూపుట, ఉగ్రభావము, మర్మోక్తి, తామ్రవర్ణము, వీనియందు బ్రాహ్మణజాతియైన ఈహస్తము చెల్లును.

౮, ముష్టిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మేళనాదఙ్గుళీనాఞ్చకుఞ్చితానాంతలాన్తరే।
అఙ్గుష్ఠేనోపరియుతో ముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే॥

తా॥ నాలుగువ్రేళ్ళను జేర్చియరచేతిలోనికివంచియంగుష్ఠమునుమీఁద జేర్చునెడ ముష్టిహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ స్థిరేకచగ్రహేదార్ఢ్యేవస్త్వాదీనాంచధారణే।
మల్లానాంయుద్ధభావేచముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే॥

తా॥ స్థిరమనుట, సిగపట్టుట, దృఢత్వము, పదార్థములనుంచుకొనుట, జెట్టిలజగడము, వీనియందు ఈముష్టిహస్తము వినియోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థముష్టిహస్తలక్షణమ్.

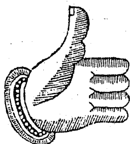
శ్లో॥ మధ్యోపరికృతాంగుష్ఠోముష్టిర్నష్టాకృతిఃకరః। మధుకైటభయోర్యుద్ధేజాతోవిష్ణోరయంకరః। అమరేందోఽఋషిర్నీల శూద్రశ్చంద్రోఽధిదేవతా॥

తా॥ నడిమివ్రేలిమీఁద అంగుష్ఠమునుమడిచి పిడికిలిపట్టినట్టుపట్టఁబడునేనియది ముష్టిహస్తమగుదు. అదివిష్ణువుమధుకైటభులతో యుద్ధము చేయుకాలమందు విష్ణువువలనపుట్టెను. ఇదిశూద్రజాతి. దీనికిఋషి అమరేంద్రుడు. వర్ణము నీలము. చంద్రుడు అధిదేవత.

వి॥శ్లో॥ ఆలమ్బనేమధ్యభావేఘలేసఙ్కేతభావనే। భద్రార్థేబలిదానేచప్రణామేప్రాకృతైఃకృతే॥ ఉరుసంవహనేగంధగ్రహణేతిప్రధావనే। లాఘవేమల్లయుద్ధేచఖేటకాదిగ్రహేస్థిరే॥ కచాకర్షేముష్టిఘాతే గదాకున్తాదిధారణే। నీలవర్ణేశూద్రజాతౌముష్టిహస్తోయముచ్యతే॥

తా॥ పట్టు, నడుము, ప్రయోజనము, సంకేతము, క్షేమము, బలియిచ్చుట, ప్రాకృతజనులనమస్కారము, గట్టిపట్టు, పుస్తకమునుపట్టుట, వడిగాపరుగెత్తుట, తేలిక, జెట్టిపోట్లాట, కేడెము, ఆయుధమునుపట్టుట, నిలుకడ, తలవెండ్రుకలుపట్టుట, పిడికిటిపోటు, గదయీటె మొదలయిన ఆయుధములనుపట్టుట, నీలవర్ణము, శూద్రజాతి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగింపబడును.

౧౦, శిఖరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చేన్ముష్టిరున్నతాంగుష్ఠస్సఏవశిఖరఃకరః॥

తా॥ ముందుచెప్పినముష్టిహస్తమందు అంగుష్ఠమును పొడవుగా నెత్తినయెడ శిఖరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మదనే కార్ముకే స్తమ్భేనిశ్శబ్దే పితృతర్పణే। ఓష్ఠే రాఘేచరదనే ప్రవిష్టే ప్రశ్నభావనే. అఙ్గనాఽస్తీతివచనేస్మరణేఽభినయాంతరే। కటిబంధాఽకర్షణేచపరిరమ్భవిధౌధవే। శక్తితోమరయోర్మోక్షేఘణ్టానాదేచపేషణే। శిఖరోయుజ్యతేసోఽయంభరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ మన్మథుడు, ధనుస్సు, స్తంభము, శబ్దములేమి, పితృతర్పణము, పెదవి, పెనిమిటి, దంతము, ప్రవేశించుట, ప్రశ్నచేయుట, అవయవము, లేదనుట, తలచుట, ఇతరాభినయము, నడికట్టు, నీడ్చుట, కౌగిలింత, ప్రియుడు, శక్త్యాయుధము, తోమరాయుధము, వానిని ప్రయోగించుట, ఘంటానాదము, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థశిఖరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముష్టిరూర్ధ్వకృతాంగుష్ఠస్సఏవశిఖరఃకరః। సమేరుకార్ముకీకృత్యతస్మిన్ధ్యే చంద్రశేఖరః। హస్తేనయేనజగ్రాహసోఽభవచ్ఛిఖరఃస్మృతః। శిఖరం మేరుధనుషోజాతంతస్యఋషిర్జనః। గంధర్వజాతిశ్శ్యామాంశురధీశోరతివల్లభః॥

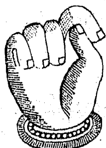
తా॥ ముష్టిహస్తముపైకెత్తినబొటనవ్రేలుగలదయ్యేనేని శిఖరహస్తమగును. ఇది పూర్వకాలమందు శివుడు త్రిపురాసురులతో యుద్ధముచేయుటకు మేరుపర్వతమును విల్లుగాచేసి దానినడిమిభాగమునుపట్టునపుడు శివుని వలనబుట్టెను. ఇది గంధర్వజాతి. దీనికిఋషిజనుడు, వన్నె చామన, అధిదేవత మన్మథుడు.

వి॥ శ్లో॥ పిత్ర్యాణాంతర్పణేస్థైర్యేకుటుమ్బస్థాపనేపిచ। నాయకేశిఖరేమిత్రేతేతిర్యక్ఛేదంతథావనే॥ వ్యజనేతాలవృంతస్యభేదేకిమితిభాషణే। భృంగారపయసోపానేచతుస్సంఖ్యావిభావనే। శక్తితోమరయోర్మోక్షేఫలాంశకపరిగ్రహే। విలాసినీనస్రుభావే లజ్జాయాంకార్ముకేస్మరే। పురుషేనిశ్చయేస్తమ్భేఘటవాద్యేచనర్తనే। నాస్తీతివచనేదానేస్థాయిభావేవినాయకే। మహి

షాసురమర్దన్యాంవీరాం శేహాయవల్గనే। అర్ధచంద్రాదితిల
కేకబరీచిహ్నధారణే। ఇంద్రనీలే గాఢభావే శిఖరస్సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ పితృతర్పణము, కుటుంబమును నిలుపుట, నాయకుడు, శిఖరము, స్నేహితుడు, అడ్డముగ బట్టిన గొడుగు, పండ్లు తోముకొనుట, వింజామరము, విసనకఱ్ఱ, ఏమని యడుగుట, గిండి చెంబు, నీళ్లు త్రాగుట, నాలుగని లెక్కపెట్టుట, శక్తి అను ఆయుధమును వైచుట, ఈటెను విసరుట, ఫలాంశమును గ్రహించుట, ఆడువారియొకకున, సిగ్గు, విల్లు, మన్మథుడు, మగడు, నిశ్చయము, స్తంభము, గంట వాయించుట, బోగమాట, లేదనుట, ఈవి, నిలుకడగలిగియుండుట, పిళ్ళారి, మహిషాసురమర్దని, వీరుడు, గుఱ్ఱమును దాటించుట, అర్ధచంద్రతిలకము మొదలగునవి, కొప్పుగురుతును పూనుట, ఇంద్రనీలము, దృఢత్వము, వీనియందు ఈ హస్తము ఉపయోగింపబడును.

౧౧. కపిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంగుష్ఠమూర్ధ్ని శిఖరే వక్రితాయది తర్జనీ।
కపిత్థాఽఖ్యః కరస్సోఽయం తన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ ముందు చెప్పిన శిఖరహస్తాంగుష్ఠమందు చూపుడు వ్రేలు వంపబడెనేని కపిత్థహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ లక్ష్మ్యాంచైవ సరస్వత్యాం వేష్టనే తాళధారణే।
గోదోహనేచాఽంజనేచ లీలాత్తసుమధారణే।
చేలాఞ్చలాఽదిగ్రహణే పటస్యైవాఽవకుణ్ఠనే।
ధూపదీపార్చనే చాఽపి కపిత్థస్సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ లక్ష్మీదేవియందును, సరస్వతియందును, చుట్టుట, తాళమును పట్టుట, పాలు పిదుకుట, కాటుక పెట్టుకొనుట, వినోదముగా పూలచెండ్లు ధరించుట, కొంగు మొదలగువాని పట్టుకొనుట, గుడ్డను ముసుగు వేసికొనుట, ధూపదీపార్చన, వీనియందును ఈ హస్తము వినియోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థకపిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శిఖరాంగుష్ఠతర్జన్యౌ లగ్నౌ చేత్సకపిత్థకః। సముద్రమథనే
పూర్వం మందరాకర్షణోచితః। జాతిః కపిత్థో శ్రీవిష్ణోర్నా
రదో ఋషిరుచ్యతే, ఋషి. జాతి గౌరవర్ణః పద్మగర్భోధిదేవతా॥

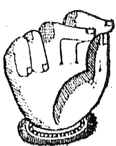
తా॥ శిఖరహస్తమునందలి బొటనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును చేర్పబడునేని కపిత్థహస్తమగును, పూర్వకాలమునందు సముద్రమును చిలుకుటకు

అనుకూలముగా మందరపర్వతమును బట్టినపుడు ఈకపిత్థహస్తము విష్ణువు వలన బుట్టెను. ఇది ఋషిజాతి. దీనికి ఋషి నారదుడు, వర్ణము తెలుపు, అధిదేవత పద్మగర్భుడు.

వి॥ శ్లో॥ మంథానాకర్షణే లక్ష్మ్యాం ధూపదీపనివేదనే। నర్తకా
నాంవిక్షేపే వసనేఽఙ్కుశవజ్రయోః। క్షేపణగ్రహణే తాళధా
రణే నాట్యదర్శనే। లీలాబ్జధారణే వాద్యం జపదామని రూపణే।
వేష్టనే యూపకాదీనాం చేలాఞ్చలసమాహృతౌ। ఋషిజాతౌ గౌ
రవర్ణే కపిత్థోయం నియుజ్యతే॥

తా॥ కవ్వమును బట్టి చిలుకుట, లక్ష్మి, ధూపదీపములను నివేదించుట, గవ్వలను ఎగజిమ్ముట, అంకుశవజ్రాయుధములను బట్టుట, ఒడిసెల త్రిప్పుట, తాళము బట్టుట, నాట్యమును జూపుట, వినోదముగా తామరపుష్పము చేత పట్టుకొనుట, సరస్వతి జపమాలిక నుధరించుట, లస్తక మొదలగువాని మెదుపుట, కొంగును లాగుట, ఋషిజాతి, గౌరవర్ణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౨. కటకాముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థతర్జనీ చోర్ధ్వాం మిశ్రితాఙ్గుష్ఠమధ్యమా।
కటకాముఖహస్తోఽయం కీర్తితో భరతాదిభిః॥

తా॥ ముందు చెప్పిన కపిత్థహస్తమందు చూపుడు వ్రేలిని నడిమి వ్రేలితోను బొటనవ్రేలితోను జేర్చి పట్టబడునేని కటకాముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ కుసుమావచయే ముక్తాస్రగ్దామ్నాం చ ధారణే।
శరమన్దాకర్షణే చ నాగవల్లీప్రదానకే।
కస్తూరికాదివస్తూనాం పేషణే గన్ధవాసనే।
వచనే దృష్టిభావే చ కటకాముఖ ఇష్యతే॥

తా॥ పుష్పములు కోయుట, ముత్యాలదండ పూలదండలు ధరించుట, బాణమును మెల్లగా ఆకర్షించుట, ఆకుమడుపులిచ్చుట, కస్తూరి మొదలగు ద్రవ్యములను కలపుట, వాసనద్రవ్యములు చేర్చుట, మాట, చూపు, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థకటకాముఖలక్షణమ్.

శ్లో॥ అత్త్యంగుష్ఠయుతోత్క్షిప్తః కపిత్థః కటకాముఖః। అభ్యస్య చ ధను

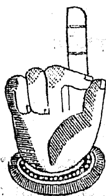
ర్విద్యాగుహేనశిక్షితస్సహా. కటకాముఖహస్తోభూద్భార్గవో
ఋషిరుచ్యతే। దేవజాతిస్తామ్రవర్ణో రఘురామోస్య దేవతా॥

తా॥ కపిత్థహస్తము యొక్క-బొటనవ్రేలు ఎత్తిపట్టబడు నేని కటకాముఖహస్తమగును. శివుని యొద్ద కుమారస్వామి విలువిద్య నేర్చునపుడు కటకాముఖహస్తముపుట్టెను. ఇది దేవజాతి. దీనికి ఋషి భార్గవుడు, వర్ణము తామ్రము, అధిదేవత రఘురాముడు.

వి॥ శ్లో॥ ముక్తాస్రజాం పుష్పదామ్నాం చామరాణాంచ ధారణే। ఆకర్ష
ణేశరాదీనాం దర్పణాభిముఖగ్రహే। ఖతీనే వాహనే వృంతభేద
నే దంతధావనే। కుసుమాపచయే నాగవల్లీదళపరిగ్రహే। కస్తూ
రికాదినిష్పేషే వారస్త్రీణాం నిగూహనే। ధనురాకర్షణే చక్ర
ధారణే వ్యజనగ్రహే। స్వర్ణవర్ణే దేవజాత్యాం యుజ్యతే కట
కాముఖః॥

తా॥ ముత్యాలసరము పూలదండ వింజామరము వీనినిధరించుట-బాణము మొదలైనవానిని ఆకర్షించుట, అద్దము నెదుటికి తెచ్చుట, కస్తైము, వాహనము, తొడిమను త్రుంచుట, పండ్లు తోముట, పుష్పాలు కోయుట, ఆకుమడుపు లిచ్చుట, కస్తూరి మొదలగు వస్తువులను మెదుపుట, బోగమువారి కౌగిలింత, వింటెనితిగుచుట, చక్రాయుధమును ధరించుట, విసనకర్ర పట్టుట, బంగారువన్నె, దేవజాతి, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౭. సూచీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం ప్రసారితాయత్ర కటకాముఖతర్జనీ।
భవేత్సూచీకరస్సోఽయం కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ ముందు చెప్పిన కటకాహస్తమునందలి చూపుడు వ్రేలు పొడుగుగా చాచబడిన యెడ సూచీహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఏకార్థేఽపిచ పరబ్రహ్మభావనాయాం శతేఽపిచ
రవౌ నగర్యాం లోకార్థే తథేతి వచనేఽపిచ।
యచ్ఛబ్దేఽపి తచ్ఛబ్దే వ్యజనార్థేఽపి తర్జనే
కార్శ్యే శలాకావపుషోరాశ్చర్యే వేణిభావనే। ఛత్రే సమ
ర్థే కోణచరోమాళ్యాం భేరీభేదనే। కులాలచక్రభ్రమణే
రథాంగే మండలే తథా। వివేచనే దినాంతేచ సూచీహ
స్తః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ ఒకటిఅను అర్థము, పరబ్రహ్మము, తలపు, నూరుఅనుట, సూర్యుడు, నగరము, లోకముఅనునర్థము, అట్లుఅనుట, ఎవడుఎవతెఏదియనుట, వాడుఆమెఅదియనుట, విసనకఱ్ఱ, వెరపించుట, కృశించుట, సలాక, దేహము, ఆశ్చర్యపడుట, జనుచూపుట, గొడుగు, నేర్పరితనము, మూలఅనుట, నూగారు, భేరివాయించుట, కుమ్మరవానిచక్రముతిరుగుట, బండిచక్రము, సమూహము, వివరించుట, సాయంకాలము, వీనియందుఈ హస్తమువినియోగించును,

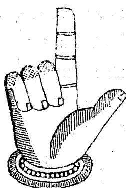
ప్రస్తాస్తరస్థసూచీముఖ హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీముఖోభవేదూర్ధ్వంకటకాముఖతర్జనీ। అహమేకఇతి
బ్రహ్మనిర్దేశమకరోద్యతః। తస్మాత్పరాత్పరాజ్జాతో సూచి
రస్యఋషీరవిః। దేవజాతిశ్శ్వేతవర్ణోవిశ్వకర్మాధిదేవతా॥

తా॥ కటకాముఖహస్తముయొక్క చూపుడు వ్రేలు పైకెత్తబడెనేని సూచీహస్తమవును. పూర్వకాలమునందు బ్రహ్మ నేనొకడనేయని నిర్దేశించునపుడు ఆబ్రహ్మవలనఈసూచీ హస్తముపుట్టెను. ఇదిదేవజాతి. దీనికిఋషిసూర్యుడు. వర్ణము శ్వేతము. అధిదేవతవిశ్వకర్మ.

వి॥శ్లో॥ శ్లాఘాయాంసత్యవచనేదూరదేశనిరూపణే। ప్రాణార్థే
చపురోగేపిఏకసజ్ఞ్యానిరూపణే॥ సంధ్యాయాంవిజనేనాళేసా
ధువాదేనిరీక్షణే। తథాతివచనేలోకేపరబ్రహ్మనిరూపణే। ఏకా
ర్థేపిశలాకాయాంరథాఙ్గభ్రమణేరవౌ। ఉదయాస్తమయేబా
ణేరూఢేనాయకదర్శనే। శిలీముఖేచయుచ్ఛబ్దేతచ్ఛబ్దేలోపహా
నాళయోః। తర్జనేపిచసంబుద్ధౌ శ్రవణేవిరహేస్మృతౌ। ఘ్రాణే
చఖ్యాపనం శ్వేతవర్ణేదర్శనేసూచికఃకరః॥

తా॥ శ్లాఘించుట, నిజము, దూరమునుజూపుట, ప్రాణమనుట, ముందుగబోవువానిజూపుట, పదిసిజూపుట. సంధ్యాకాలము, ఏకాంతప్రదేశము ...డు, బాగనుట, చూపు. అట్లేయనుట, లోకము, పరబ్రహ్మనిరూపణ. ఒకటేయనునర్థము, సలాక, చక్రముత్రిప్పుట, సూర్యుడు, ఉదయాస్తమయములు; బాణము, రహస్యము, నాయకునిజూచుట, అలుగుగలబాణము, ఎదిఅదిఅనుట, ఇనుము, కమ్మి, బెదరించుట, నీచునిపిలుచుట, వినుట, విరహము, తలచుట, ముక్కు, పక్షిముక్కు, తెల్లవర్ణము, చూచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును,

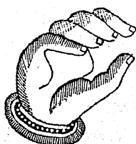

౧౮, చన్ద్రికలాహస్తలక్షణమ్.

వి॥శ్లో॥ సూచ్యామఙ్గుష్ఠమోక్షేతు భవేచ్చన్ద్రికలాకరః।
ఏషాచన్ద్రకలాచన్ద్రకలాయాం మేవయుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పినసూచీహస్తమునందు బొటనవ్రేలిని విడిచినయెడ చంద్రకలాహస్తమగును. ఈ చంద్రకలాహస్తము కలామాత్రచంద్రునియందు వినియోగింపబడును.

౧౫, పద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుళ్యోవిరళాఃకిఞ్చిత్కుఞ్చితాహస్తలనిమ్నగాః।
పద్మకోశాఽభిధోహస్తస్తన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ అయిదువ్రేళ్లను ఎడముగాచాచికొంచెము వంచిఅరచేయిపల్లమగునట్లుకట్టబడునెడ పద్మకోశహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ ఫలేబిల్వకపిత్థాఽదౌస్త్రీణాంచకుచకుమ్భయోః। వర్తులేకందుకేస్వల్పభోజనే పుష్పకోశకే॥ సహకారఫలేపుష్పవర్షే-మంజరికాఽదిషు। జపాకుసుమభావేపిఘంటారూపవిధానకే॥ వల్మీకేకుముదేఽణ్డేపద్మకోశోభిధీయతే॥

తా॥ మారేడుపండు, వెలగలపండు, స్తనములు, వట్రువ, పువ్వుచెండు, అల్పాహారము, పూమొగ్గ, మామిడిపండు, పూలవాన, పూగుత్తిమొదలుగునది, మంకెనపువ్వు, ఘంటారూపమునుజూపుట, పాములపుట్ట, నల్లకలువ, గుడ్డు, వీనియందుఈహస్తము ఉపయోగించును.

గ్రంథాంతరస్థపద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

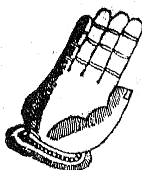
శ్లో॥ వరశ్వేతామ్బుజాకారో పద్మకోశోభిధీయతే। చక్రాయుధపద్మనికరైశ్శమ్భుపూజాంవితన్వతః। నారాయణాత ... శోజాతోపద్మధరోఋషిః। యక్షాన్వయఃకిన్నరాంశో,తూర్యోస్యభార్గవః॥ ముఃఙ్నే

తా॥ శ్రేష్ఠమయినతెల్లదామరయాకృతిగాపట్టబడినదిపద్మకోశమనబడును. పూర్వకాలమునందు చక్రాయుధముకొరకుపద్మసమూలచేతశివపూజచేయుచున్నవిష్ణుదేవునివలన ఈపద్మకోశహస్తమగును, ఇదియక్షజాతి. కిన్నరాంశము. దీనికిబ్రహ్మఋషి, భార్గవుడుఅధి

వి॥శ్లో॥ శుణ్డాయాం ధాళధళ్యే చ హేమరౌప్యాదిభాజనే। ధమ్మిల్లే దమితాఽధః చలాన్న్యాసాభువాదనే॥ ఘంటాయాం కందుకే పద్మే వల్మీకే వర్తులే స్తనే । నారికేళే చూతఫలే కర్ణికారే చ దర్పణే । శంఖావర్తే పుష్పవర్షే కలశే ద్దావిశాసనే । బిల్వే కపిత్థే యుజ్యేత పద్మకోశాహ్వయః కరః॥

తా॥ ఏనుగుతొండము, ధళధళయనుకాంతి, బంగారువెండిమొదలయినపాత్రము, కొప్పు, కొలది, అందము, భాగుఅనుట, ఘంట, పుట్టచెండు, తామర, పుట్ట, గుండ్రన, కుచము. టెంకాయ, మామిడిపండు, కొండగోగు, అద్దము, కొమ్మవంగుట, పూలవాన, మారేడుపండు, వెలగపండు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౬, సర్పశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకతలనిమ్నత్వాత్సర్పశీర్షకరోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తముయొక్క అరచెయ్యి కొంచెము పల్లముగవంచబడినయెడ సర్పశీర్షహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ చన్దనే భుజగే మందే ప్రోక్షణే పోషణాదిషు। దేవర్ష్యుదకదానేష్వాస్ఫాలే గజకుమ్భయోః॥ భుజాస్ఫాలేతు మల్లానాం యుజ్యతే సర్పశీర్షకః॥

తా॥ గంధము, పాము, మెల్లగాననుట, నీళ్ళుచిలుకరించుట, ప్రోచుట మొదలగునవి, దేవర్షితర్పణములు, ఏనుగుకుంభస్థలములను చరచుట, జెట్టిలుభుజములుచరచుట, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగబడును.

గ్రంథాంతరస్థసర్పశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేనిమ్నమధ్యత్వాంసర్పశీర్ష ఇతిస్మృతః । నిరీక్ష్య నిజ్జగాన్స్వితానక్రవిన్యాసపూర్వకమ్ । బలింపశ్చాదయకుంభినోవ్యభవేయమితిభాషతః । వామనాత్సర్పశీర్షోయం వామనోఋషిరుచ్యతే।హరిద్వర్ణో దేవజాతిః కాలకంఠోధిదేవతా॥

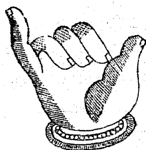
తా॥ పతాకహస్తమునందలి అరచేయిపల్లముగా పట్టబడునేని సర్పశీర్షహస్తమగును. పూర్వకాలమునందుబలిచక్రవర్తికి వెరచి తన్నుశరణుచొచ్చిన దేవతలనుగూర్చి విష్ణుదేవుడువామనావతారమెత్తి బలిని వంచించిమిమ్ము కాపాడెదనని చేయిచాచి చెప్పినపుడు ఆవామనునివలన

ఈసర్పశీర్షహస్తముపుట్టెను. ఇది దేవజాతి. దీనికి ఇంద్రుడు ఋషి, పునర్నము, శివుడు అధిదేవత,

వి॥శ్లో॥ కుఙ్కుమేపఙ్కభావేపి ప్రాణాయామనిరూపణే । ముఖప్రక్షాళనవిధౌ దానవేళావివేచనే । చన్దనేచగజేఖర్వేమల్లాస్ఫాలేచలాలనే । క్షీరేనీరేచకాశ్మీరేలజ్జాయాం గోష్యకేశిశౌ। ప్రతిమాయాంపయఃపానేలీనేసత్పరిభాషణే। బ్రహ్మజాతౌహరిద్వర్ణేయుక్తమిత్యుత్తరీకృతౌ । పటవాసపరిక్షేపే చన్దనాదివిలేపనే। కుచాదిగ్రహణేస్త్రీణాంసర్పశీర్షోనియుజ్యతే॥

తా॥ కుంకుమము,అడుసు, ప్రాణాయామమునుజూపుట, మొగము కడుగుకొనుట, దానకాలమునునిరూపించుట, గంధము,ఏనుగు, పొట్టివాడు, జెట్టిలుబుజముచరచుట, భుజ్జగించుట, పాలు,నీరు, కుంకుమపువ్వు, సిగ్గు,దాచదగినవస్తువు, పసిబిడ్డ, బొమ్మ,కేళ్ళుత్రాగుట, ఐక్యము,మంచిదనుట, బ్రహ్మజాతి,పసుపువన్నె, తగుననుట, ఉత్తరముచెప్పుట,గంధపొడిచల్లుట, గంధము మొదలగువానిపూత, స్తనము మొదలగువానిని పట్టుకొనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౭, మృగశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్నేకనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠేప్రసృతేమృగశీర్షకః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన సర్పశీర్షహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును బొటనవ్రేలును చాచబడునేని మృగశీర్షహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ స్త్రీణామర్థేకపోలేచక్రమమర్యాదయోరపి। భీతేవివాదేనైపథ్యేఽప్యావాసేచత్రిపుండ్రకే। ముఖాముఖేరంగవల్ల్యాంపాదసంవాహనేపిచ। సర్వసమ్మేళనేకార్యేమన్దిరేఛత్రధారణే। సోపానేపదవిన్యాసేప్రియాహ్వానేతథైవచ।సఞ్చారేచప్రయుజ్యేత భరతాగమకోవిదైః॥

తా॥ స్త్రీవిషయము, చెక్కిలి,క్రమము, మర్యాద,వెరపు, వా... అలంకారము,ఉనికిపట్టు, విభూదిపెట్టుకొనుట, ఎదురెదురు, ముగ్గు, ...ళ్ళుపిసుకుట, అన్నిటినికూర్చుట, ఇల్లు,గొడుగుబట్టుకొనుట,మెట్టు, అడుగుపెట్టుట, ప్రియులనుబిలుచుట, తిరుగుట, వీనియందు ఈహస్తము ...యోగించును.

గ్రంథాంతరస్థమృగశీర్షహస్తలక్షణమ్.

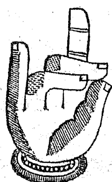
శ్లో॥ ఊర్ధ్వాగశ్చతురాంగుష్ఠో మృగశీర్షకరః స్మృతః। శివం ప్రతితపః కర్తుం ధారయిత్వా త్రిపుండ్రకమ్। మృగశీర్షోభవద్గౌర్యాః ఋషిరస్య మృకండుజః॥ ఋషిజాతిశ్శుభ్రవర్ణోఽస్యాధిపోమహేశ్వరః॥

తా॥ చతురహస్తాంగుష్ఠము వెలుపలికెత్తబడెనేని మృగశీర్షహస్తమౌను. మహేశ్వరునిగూర్చి తపస్సుచేయుటకు పార్వతీదేవి త్రిపుండ్రమునుధరింపగా ఈహస్తము పుట్టెను. ఇది ఋషిజాతి. దీనికి ఋషి మార్కండేయుడు. వర్ణము తెలుపు, అధిదేవత మహేశ్వరుడు.

వి॥ శ్లో॥ భిత్తౌ విచారే సమయే ఆవాసే ఛత్రధారణే। పద్మిన్యాం పిశజిక్యాం హస్తిన్యాం మందవాచకే॥ లేపనే చందనాదీనాం స్త్రీణామభినయక్రమే। తిరస్కరిణ్యాం సోపానే సాక్షాత్కారేపిచక్రమే। త్రిపుండ్రధారణే చైవ వితర్కే చ మృగాననే। అస్మదర్థే శరీరే చ సంజ్ఞాపూర్వసమాహ్వానే। ఋషిజాతౌ సుధావర్ణే మృగశీర్షకరః స్మృతః॥

తా॥ గోడ, విచారము, సమయము, నివాసస్థానము, గొడుగుపట్టుట, పద్మినీ శంకినీ హస్తినీజాతి స్త్రీలు, మెల్లగాననుట, గంధము మొదలగువాని పూత, స్త్రీబోధకాభినయము, త్రిపుండ్రధారణము, వితర్కము, మృగముయొక్క మొగము, తెర, మిద్దెలోనగు దాని మెట్టు, ప్రత్యక్షము, క్రమము, నేనుఅనుట, దేహము, సైగచే గ్రహించుట, ఋషిజాతి, తెల్లవన్నె, వీనియందు ఈ హస్తము ఉపయోగించును.

౧౮. సింహముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమానామికాగ్రాభ్యామఙ్గుష్ఠో మిశ్రితో యది। శేషౌ ప్రసారితౌ యత్ర స సింహముఖ ఈరితః॥

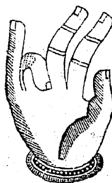
తా॥ నడిమివ్రేలు ఉంగరపువ్రేలు ఈరెంటికొనలను బొటనవ్రేలితో చేర్చి తక్కిన వ్రేళ్ళను జాచి పట్టిన యెడ సింహముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ విద్రుమే మౌక్తికే చైవ సుగన్ధేలకస్పర్శనే। ఆకర్ణనే చ పృషతీ మోక్షార్థే హృది సంస్థితః॥ హోమే శశే

గజేదర్భచలనేపద్మధామని। సింహాననే వైద్యశాకశోధనేసింహవక్త్రకః॥

తా॥ పగడము, ముత్యము, మంచివాసన, ముంగురులు దిద్దుట, వినుట, నీటిబొట్టు, (రొమ్మునవనిలిపిన జొడ) మోక్షవిషయము, హోమము, కుందేలు, ఏనుగు, దర్భనువిదలించుట, తామరపూలదండ, సింహము యొక్క మొగము, వైద్యుడు మందు వండుటను శోధించుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౯. లాఙ్గూలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశేఽనామికా చేన్నమ్రా లాఙ్గూలకో భవేత్

తా॥ పద్మకోశహస్తమందు ఉంగరపువ్రేలు వంచిపట్టిన యెడల లాంగూలహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ లికుచస్యఫలే బాలాకుచే కల్హారకే తథా।
చకోరే క్రముకే బాలకిఙ్కిణ్యాం ఘుటికాఽదికే।
చాతకేయుజ్యతే చాఽయం లాఙ్గూలకరనామకః॥

తా॥ గజనిమ్మపండు, పడుచులచన్నులు, వాసనగలఎఱ్ఱకలువ, చకోరము, పోక, చిరుగజ్జెలు, గసగుండు మొదలుగునవి, చాతకపక్షి వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రంథాంతరస్థలాఙ్గూలహస్తలక్షణమ్,

శ్లో॥ మధ్యమాఙ్గుష్ఠతర్జన్యోనారికేళాక్షవత్కృతా। లాఙ్గూలోనామికావక్రాప్రోన్నతాచకనిష్ఠికా। క్షీరోధిజః కాలకూటః గుళికాకృతికేపురా। లాఙ్గూలోహరసఞ్జాతో ఋషిః క్రౌఞ్చవిదారణః। సిద్ధజాతిస్స్వర్ణవర్ణః పద్మాతస్యాధిదేవతా॥

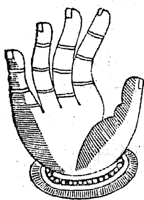
తా॥ నడిమివ్రేలుబొటనవ్రేలుచూపుడువ్రేలు వీనిని టెంకాయకన్నులతీరుననిలిపి ఉంగరపువ్రేలినివంచి చిటికెనవ్రేలిని పైకెత్తిపట్టబడునది లాంగూలహస్తము అనబడును. ఈహస్తము పూర్వకాలమునందు పాలసముద్రమునందు బుట్టిన కాలకూటవిషమును మ్రింగుటకై శివుడు గుళికగా జేసిపట్టినపుడు శివునివలన బుట్టినది. దీనికి ఋషి. కుమారస్వామి. వన్నె బంగారు. అధిదేవత లక్ష్మి.

వి॥ శ్లో॥ ద్రాక్షాఫలేచరుద్రాక్షేచుబుకగ్రహణేపిచ। కుచప్రరోహే క్రముకే కిఙ్కిణ్యాముత్పలే ఫలే। విద్రుమేచమితగ్రాసే నక్షత్రే బద

రీఫలే।వత్సలాయాంవల్లి కాటో చకోరేచాతకేల్ప కే। కరకాయాంసిద్ధజాతౌహరీతక్యాంసువర్ణకే। ఏవమాదిషుయుజ్యేతహస్తోలాఙ్గూలసంజ్ఞకః॥

తా॥ ద్రాక్షపండు,రుద్రాక్షు,నిమ్మపండు,గడ్డముపట్టుకొనుట, మొలకచన్ను,పోక,చిరుగజ్జెలు,కలువ,పండు,పగడము,కొద్దిపాటిబిళ్ళము; నక్షత్రము, రేగుపండ్లు,ఎట్రువ,మల్లెపువ్వు,చకోరపక్షి,చాతకపక్షి, అల్పవస్తువు,వడగల్లు,సిద్ధజాతి,కరకకాయ,బంగారు, ఇవి మొదలగు వానియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౨౦.సోలపద్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥కనిష్ఠాద్యానతా శ్చేద్విరళాస్సోలపద్మకః॥

తా॥ చిటికెనవ్రేలుమొదలగువ్రేళ్లు సందులుగలవిగాత్రిప్పిపట్టబడినయెడసోలపద్మహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥వికచాబ్జేకపిత్థాదిఫలేఽప్యావర్తకేకుచే। విరహేముకురేపూర్ణచంద్రేసౌందర్యభాజనే। ధమ్మిల్లచంద్రశాలాయాంగ్రామేఽప్యుద్ధృతకోపయోః॥తటాకేశకటేచక్రవాకేకలకలారవే। శ్లాఘనేసోలపద్మశ్చకీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ వికసినతామర,వెలగపండు మొదలగుపండు,తిరుగుడు,చన్ను,ఎడబాటు,అద్దము,పూర్ణచంద్రుడు,అందమగునపాత్రము,కొప్పు,మేడమీదియిల్లు,ఊరు,ఎత్తు,కోపము, చెరువు,బండి,చక్రవాకపక్షి,కలకలధ్వని, మెప్పు,వీనియందుఈహస్తమువినియోగించునని భరతశాస్త్రమునందుచెప్పబడియున్నది.

గ్రంథాంతరస్థసోలపద్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥వ్యావృత్తికరణంయత్రసభవేదలపల్లవః। వ్యావృత్తహస్తఃకలశేనవనీతముపఃపురా। జఙ్ఘాలపల్లవఃకృష్ణాత్ వసంతోఋషిరుచ్యతే।గంధర్వజాతిశ్శ్యామాంశురధీశోస్యదినేశ్వరః॥

తా॥ వ్రేళ్ళనువిరళముగద్రిప్పినయెడఅలపల్లవహస్తమగును.ఈయలపల్లవహస్తముపాలు వెన్న లుదొంగలించినకృష్ణునివలనబుట్టెను,ఇదిగంధర్వజాతి.దీనికివసంతుడుఋషి,శ్యామమువర్ణము,సూర్యుడుఅధిదేవత.

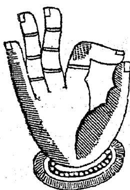
వి॥శ్లో॥ హైయంగవీనేపిరహేమాళౌమోదకభావనే।ఫుల్లపద్మేచ

మరహస్తమగును. ఇది పూర్వమందు కశ్యపబ్రహ్మ అదితిదేవికి కమ్మలు చేయునపుడు ఆయనవలన బుట్టినది. ఇది గంధర్వజాతి. దీనికి ఋషి కపిలుడు, చామనచాయ, పక్షిరాజు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ యోగే మౌనవ్రతే శృఙ్గే గజదన్తనిరూపణే। దీర్ఘనాళప్రసూనానాం గ్రహణే భ్రమరే పి చ। కర్ణమన్త్రస్య రచనే కణ్డకోద్ధరణే పి చ। నీవీమోక్షే ద్వ్యక్షరాణాం అన్వయానాం నిరూపణే ఖేచరే మేచకే వర్ణే భ్రమరో యం నియుజ్యతే॥

తా॥ యోగాభ్యాసము, మౌనవ్రతము, కొన, ఏనుగుదంతమును జూపుట, నిడుకాడగల పువ్వులను కోయుట, కర్ణమంత్రము చెప్పుట, ముల్లుతీయుట, పోకముడివిప్పుట, ద్వ్యక్షరముల (రెండక్షరముల) అన్వయములను నిరూపించుట, ఆకాశమునందు తిరిగెడిప్రాణి, చామనిచాయ, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౨౩. హంసాస్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమాఽద్యాస్త్రయోంగుళ్యః ప్రసృతా విరళా యది। తర్జన్యంగుష్ఠసంయోగే హంసాస్యకర ఈరితః॥

తా॥ నడిమివ్రేలు మొదలు మూడువ్రేళ్లను ఎడము గలవిగా చాచి చూపుడువ్రేలితో చేర్చిపట్టిన యెడ హంసాస్యహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మాఙ్గళ్యసూత్రబన్ధే చాఽప్యుపదేశే వినిశ్చయే। రోమాఞ్చే మౌక్తికాఽదౌ చ చిత్రసంలేఖనే తథా। దంశే తు జలబిన్దౌ చ దీపవర్తిప్రసారణే। నికషే శోధనే మల్లికాఽదౌ రేఖావలేఖనే। మాలాయాం వహనే సోఽహం భావనాయాం చ రూపకే। నాఽస్తీతి వచనే చాఽపి నికషాణాం చ భావనే। కృతకృత్యేఽపి హంసాస్యః ఈరితో భరతాఽగమే॥

తా॥ బొట్టుకట్టుట, ఉపదేశము, నిశ్చయము, గగుర్పాటు, ముత్యములు మొదలైనవి, చిత్రము వ్రాయుట, అడవియీగ, నీటిబొట్టు, దీపపువత్తి నెగసనద్రోయుట, ఒరయుట, శోధించుట, మల్లెమొగ్గలు మొదలైనవి, గీతగీయుట, పూలదండ, నేనే బ్రహ్మమనుట, రూపించుట, లేదనుట, ఒర

సినూడదగినవస్తువులనుభావించుట, సిద్ధముగానున్నదనుట, వీనియందు ఈహాస్తమువినియోగించును.

గ్రంథాంతరస్థహంసాస్యహస్తలక్షణమ్.

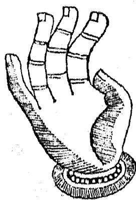
శ్లో॥ శ్లిష్టాగ్రమధ్యమాఙ్గుష్ఠతర్జన్యో యత్ర సారితౌ। అనామికా
కనీయాంసౌ స హంసాస్యకరో భవేత్। న్యగ్రోధమూలమాశ్రి
త్య మునీనాం తత్త్వదర్శినామ్। హంసాస్యో దక్షిణామూర్తేరా
సీదస్య ఋషిశ్శుకః। శుభ్రవర్ణో మిశ్రజాతిరధీశశ్చతురాననః॥

తా॥ బొటనవ్రేలిని చూపుడునడిమివ్రేళ్ళను చేర్చి ఉంగరపువ్రేలిని చిటికెనవ్రేలిని చాచిపట్టినయెడ హంసాస్యహస్తమవును. ఇది మఱ్ఱిమానిక్రింద మునులకుజ్ఞానోపదేశము చేయునప్పుడు దక్షిణామూర్తివలన బుట్టెను. ఇది మిశ్రజాతి. దీనికి శుకుడు ఋషి, వర్ణము తెలుపు, బ్రహ్మ అధిదేవత.

వి॥శ్లో॥ జ్ఞానోపదేశే పూజాయాం నిర్ణయే చ తిలాఽహుతౌ। భూ
షణే పఠనే గానే ధ్యానే భావనిరూపణే। రచనే యావకాదీనాం పు
ళకే మౌక్తికే మణౌ। వేణునాదే సంయుతశ్చ ద్వాసనాయాం ని
జాత్మని। జలబిందౌ లక్ష్యభావే ముద్రికాయాం చ చుమ్బనే। వి
ప్రజాతౌ శుభ్రవర్ణే హంసాస్యః పరికీర్తితః॥

తా॥ జ్ఞానోపదేశము, పూజచేయుట, నిర్ణయించుట, తిలాహుతి, మాటలాడుట, చదువుట, పాడుట, ధ్యానముచేయుట, భావములను నిరూపించుట, లత్తుక మొదలైనవానిని పెట్టుట, గగుర్పాటు, ముత్యము, రత్నము, పిల్లనగ్రోవియూదుట, వాసనచూచుట, మనస్సు, నీటిబొట్టు, గురిపెట్టుట, ముద్దుటుంగరము, ముద్దుపెట్టుట, బ్రాహ్మణజాతి, తెల్లనవన్నె, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౮. హంసపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షకరే సమ్యక్కనిష్ఠా ప్రసృతా యది।
హంసపక్షకరస్సోఽయం తన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తమునందలి చిటికెనవ్రేలిని చాచిపట్టినయెడ హంసపక్షహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ షట్సంజ్ఞాయాం సేతుబంధే నఖరేఖాఙ్కనే
తథా। పిధానే హంసపక్షోఽయం కీర్తితో భర
తాగమే॥

తా॥ కలువపువ్వు, భోజనము చేయుట, మన్మథుడు, ముద్రలు ధరించుట బొడ్డు, అరటిపువ్వు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రంథాంతరస్థముకుళహస్తలక్షణమ్.

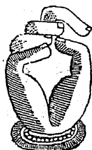
శ్లో॥ శ్లిష్టాంగుళిః పద్మకోశోయదిస్యాన్ముకుళఃకరః। భానుంగ్రహగ్రహీతుం తః పూర్వంబిమ్బ మే వేతిశఙ్కయా। మారుతేర్ముకుళోజాతః ఋషిస్తస్యవిశాఖిలః। సఙ్కీర్ణజాతోకపిలోవర్ణశ్చంద్రోధి దేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తముయొక్క వేళ్ళను చేర్చిపట్టినయెడ ముకుళహస్తమవును. పూర్వకాలమునందు ఆంజనేయుడు దొండపండనెడిశంక చేత సూర్యునిపట్టబోయినపుడు అతనివలన ఈముకుళహస్తము పుట్టెను. ఇది సంకీర్ణజాతి దీనికి విశాఖిలుడు ఋషి, కపిలవర్ణము, చంద్రుడు అధిదేవత.

వి.శ్లో॥ దానేజపేచసమ్భాష్యే భోజనేపద్మకోశకే। ఆత్మనిప్రాణనిర్దేశే వఙ్చసఙ్ఖ్యానిరూపణే। కాముకోచ్చరితే బాలచుమ్బనే దేవపూజనే। ఛత్రాదీనాంచముకుళే ఫలగ్రహనిరూపణే। సఙ్కీర్ణజాత్యాంకపిలేముకుళఃకరఈరితః॥

తా॥ దానము, జపము, పేరమాట, భోజనము, తామరమొగ్గ, తాను ప్రాణములను నిర్దేశించుట, అయిదింటిలెక్కను చూపుట, కాముకునిమాట, బిడ్డలను ముద్దుపెట్టుకొనుట, దేవపూజ, గొడుగు మొదలగువానియొక్క ముడుగుట, ఫలములను గ్రహించుట, సంకీర్ణజాతి, కపిలవర్ణము వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౭. తామ్రచూడహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముకుళే తామ్రచూడస్స్యాత్తర్జనీవక్రితాయది॥

తా॥ ముకుళహస్తమునందలి తర్జనిని వంచిపట్టినయెడ తామ్రచూడహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ కుక్కుటాఽదౌబకేకాకేఽప్యుష్ట్రే వత్సే చ లేఖనే। తామ్రచూడకరోఽఖ్యోఽసౌ కీర్తితో భరతాఽగమే॥

తా॥ కోడి మొదలైనది, కొంగ, కాకి, ఒంటె, దూడ, వ్రాయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రంథాంతరస్థతామ్రచూడహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకస్యకనిష్ఠాయాంయత్రాంగుష్ఠనిపీడనమ్।
తదేవతామ్రచూడాఖ్యం వదంతిభరతాదయః॥

తా ॥ పతాకహస్తమునందలిచిటికెనవ్రేలినిబొట్టనవ్రేలిని కదిలించి పట్టినయెడ తామ్రచూడహస్తమగును.

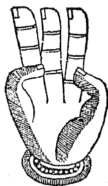
శ్లో॥ తేషాంమూర్తిత్రయీభావఃఋుగ్యజుస్సామభిఃపురా। యే నహస్తేనాభినీతోవిధేరగ్రేయతస్తతః । తామ్రచూడోత్ర యీజాతఃతస్యనజ్రాయుధోఋుషిః । శఙ్ఖవర్ణో దేవజాతిర ధిదేవోబృహస్పతిః॥

తా॥ ఇదిపూర్వకాలమునందుఆకృతులనుధరించినమూడువేదములు నుబ్రహ్మయెదుటనిలిచితమయభిప్రాయమును తెలుపునపుడువానివలనఁబు ట్టెను. ఇదిదేవజాతి. దీనికిదేవేంద్రుడుఋుషి, శంఖవర్ణము. బృహస్పతిఅ ధిదేవత.

వి॥శ్లో॥ లోకత్రయేత్రిశూలేచత్రిసఙ్ఖ్యాగణనేపిచ। అశ్రుసమ్మార్జనేవేదత్రయేబిల్వదళేపిచ, అశ్వసమ్మార్జనేపర్ణే ఫలకేచర ణాయుధే। దేవజాతౌశుభ్రవర్ణే తామ్రచూడోనియుజ్యతే॥

తా॥ మూడులోకములు, మూడు మొనలుగలశూలాయుధము, మూ డనిలెక్కపెట్టుట, కన్నీరుతుడుచుట, మూడు వేదములు, మూరేడుపత్రి, గు ఱ్ఱమునుతోముట, ఆకు, పలక, కోడి, దేవజాతి, తెల్లవన్నె, వీనియందుఈహ స్తమువినియోగించును.

౨౮. త్రిశూలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ నికుఞ్చయిత్వాఽఙ్గుష్ఠస్తుకనిష్ఠాఞ్చత్రిశూలకః।

తా॥ బొటనవ్రేలినిచిటికెనవ్రేలినివంచి తక్కినవ్రే ళ్ళనుచిపట్టినదిత్రిశూలహస్తమనబడును.

వి॥శ్లో॥బిల్వపత్రేత్రిత్వేయుక్తేత్రిశూలఃకరఈరితః। ఇత్యష్టావింశతిగప్రోక్తాఅసంయుతకరాగ్రకమాత్। యా వదర్థాగ్రప్రయోగానాంతావద్భేదాఃకరాస్స్మృతాః॥

తా॥మారేడుపత్రి, మూటికూడిక, వీనియందుఈహ స్తమువినియోగించును. ఈచెప్పబడినయిరువదియెనిమిదిహస్తములును

అసంయుతహస్తములనబడును. ఈహస్తములయుపయోగార్థములు ఎన్నిగలవో అన్నిహస్తభేదములునుగలవు అని చెప్పుదురు.

గ్రంథాంతరేఊర్ణనాభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశాఙ్గులీనాంచకుఞ్చనాదూర్ణనాభకః। హస్తాభ్యాం
కుర్వతఃపూర్వం దైత్యవక్షోవిదారణమ్। నృసింహాదూర్ణనా
భశ్చజాతశ్శార్దూలకోఋషిః। క్షత్రాన్వయోరక్తకాంశు
రాదికూర్మోధిదేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తము వ్రేళ్ళనువంచిపట్టినయెడ ఊర్ణనాభహస్తమగును. ఇదిపూర్వకాలమునందు నృసింహస్వామిహిరణ్యకశిపునిరొమ్మును నఖములచేతచీల్చునపుడు నృసింహస్వామివలనబుట్టెను. ఇదిక్షత్రియజాతి. దీనికిశార్దూలకుడుఋషి, రక్తవర్ణము, ఆదికూర్మముఅధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ శిరఃకండూయనేచౌర్యేనరసింహేమృగాననే।
హర్యక్షేవానరేకూర్మేకేశేకారేకుచేభయే।
క్షత్రజాతౌరక్తకాంశేఊర్ణనాభోనియుజ్యతే॥

తా॥ తలగోకుకొనుట, దొంగతనము, నరసింహుడు, మృగముఖము, కోతి, తాబేలు, కొండగోగు, స్తనము, భయము, క్షత్రియజాతి, ఎఱ్ఱనిన్నె, సాలెపురుగు. వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

గ్రంథాంతరేబాణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జన్యాద్యాస్త్రయస్శ్లిష్టాఃకిఞ్చిదఙ్గుష్ఠపీడితాః।
కనిష్ఠికాచప్రసృతాసబాణఃకథితఃకరః॥
షట్సఙ్ఖ్యాయాంనాళనృత్యేబాణహస్తోనియుజ్యతే॥

తా॥ చూపుడువ్రేలు మొదలుమూడువ్రేళ్ళనుచేర్చిబొటనవ్రేలినికొంచెమునొక్కినట్లుచిటికెనవ్రేలినిచాచిపట్టినయెడ బాణహస్తమగును. ఇది ఆరుఅనిలెక్కపెట్టుటయందును నాళనృత్యమునందును వినియోగించును.

గ్రంథాంతరేఅర్ధసూచికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థతర్జనీచోర్ధ్వప్రసారణాదర్ధసూచికః।
అఙ్కురేపక్షిశాబాదౌబృహత్కీటేనియుజ్యతే॥

తా॥ కపిత్థహస్తపుచూపుడువ్రేలుపొడువుగాఎత్తిపట్టబడినయెడ అర్ధసూచికహస్తమగును. ఇది మొలక, పక్షిపిల్ల మొదలగునది, పెద్దపురుగు వీనియందు వినియోగించును.

అథ చతుర్వింశతిసంయుతహస్తానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ అంజలిశ్చకపోతశ్చకర్కటస్స్వస్తిక స్తథా। డోలాహస్తః పుష్పపుటశ్చోత్సంగశ్శివలిఙ్గకః। కటకావర్ధనశ్చైవకర్తరీస్వస్తికాభిధః। శకటశ్శఙ్ఖచక్రౌచసమ్పుటఃపాశకీలకౌ। మత్స్యకూర్మవరాహాశ్చగరుడోనాగబన్ధకః। ఖట్వాభేరుణ్డకాఖ్యశ్చ అవహిత్థ స్తథైవచ। చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాస్సంయుతాఃకథితాఃకరాః॥

తా॥ అంజలి,కపోలము,కర్కటము, స్వస్తికము,డోల,పుష్పపుటము, ఉత్సఙ్గము, శివలింగము,కటకావర్ధనము,కర్తరీస్వస్తికము, శకటము, శంఖము,చక్రము,సంపుటము,పాశము,కీలకము,మత్స్యము, కూర్మము,వరాహము,గరుడము,నాగబంధము,ఖట్వ,భేరుండము,అవహిత్థము, అనునిరువదినాలుగుహస్తములు సంయుతహస్తములని భరతశాస్త్రమునందు చెప్పబడియున్నది.

గ్రం థాం త రే.

శ్లో॥ అసంయుతానాంసంయోగాస్సంయుతాఖ్యాభవంతి తే।
తేషాముత్పత్తిరేనైషాయోజనీయతమాబుధైః।
తథాపిస్వస్వతాభేదాదధిదేవఃపృథక్పృథక్॥

తా॥ రెండుఅసంయుతహస్తములనుచేర్చిపట్టునెడసంయుతహస్తమవును.ఆసంయుతహస్తములకుఉత్పత్తిజాతిఋషిమొదలగునవిఒకటిగానే యుండినను అధిదేవతలుమాత్రముభేదపడియుండును.

౧.అంజలిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకతలయోర్యోగాదంజలిఃకరఈరితః॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములనుఅరచేతిలోజేర్చిన నదియంజలిహస్తమనబడును.

వి॥శ్లో॥ దేవతాగురువిప్రాణాంనమస్కారేష్వనుక్రమాత్।
కార్యశ్శిరోముఖోరస్సువినియోజ్యోఽంజలిఃకరః॥

తా॥ దేవతలకును,గురువులకును,బ్రాహ్మణులకును,నమస్కారముచేయుటయందుఈహస్తము చెల్లును. అందు దేవతలకుమ్రొక్కునపుడు, శిరస్సునందును,గురువులకుమ్రొక్కునపుడుముఖమునందును, బ్రాహ్మణులకుమ్రొక్కునపుడురొమ్మునందునుక్రమముగానొప్పును.

గ్రంథాంతరస్థఅంజలిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకహస్తతలయోస్సంశ్లేషో యత్ర జాయతే।
తమాహురంజలిహస్తం క్షేత్రపాలోఽధి దేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములఅరచేతులు చేర్చిపట్టబడునెడఅంజలిహస్తమవును. దీనికిఅధి దేవత క్షేత్రపాలుడు.

వి॥శ్లో॥ ప్రణామే వినయే తాలఘాతే శమ్భునిరూపణే।
కిం కరోమీతి వదనే ధ్యానే చాంజలిరుచ్యతే।

తా॥ నమస్కరించుట, వినయముతో వంగుట, తాళము వేయుట, శివస్వరూపమునునిరూపించుట, ఏమి చేయుదుననియనుట, ధ్యానము చేయుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

కపోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపోతస్స కరో జ్ఞేయశ్శ్లిష్టమూలాఽగ్రపార్శ్వతః॥

తా॥ ముందుచెప్పినఅంజలిహస్తము మొదలుతుదలుపార్శ్వభాగములుచేరియుండపట్టబడినయెడకపోతహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ ప్రమాణగురుసమ్భాషా వినయాఽఙ్గీకృతిష్వయమ్॥

తా॥ ప్రమాణము, పెద్దలతో మాటలాడుట, వినయముతో నొప్పుకొనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రంథాంతరస్థకపోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంజలేరంతరం యత్ర జాయతే విరళీకృతే।
స భవేత్కపోతాఖ్యశ్చిత్రసేనోఽధి దేవతా॥

తా॥ అంజలిహస్తము ఎడమయినవ్రేళ్లుగలదిగా పట్టబడినయెడ కపోతహస్తమవును. దీనికిఅధిదేవతచిత్రసేనుడు.

వి॥శ్లో॥ అంగీకారే నారికేళపూగానాం పాదపాదిషు । కదళీకుసుమే శీతే వినతే వస్తుసంగ్రహే । సమ్పుటే మాతులుంగే చ కపోతో వినియుజ్యతే॥

తా॥ అంగీకారము, టెంకాయ, పోక, ఆవృక్షములు మొదలగునది, అరటిపూవు, చలి, అమృతము, వస్తువులనుసంగ్రహించుట సంపుటము, మాదిఫలము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

3, కర్కటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోఽన్యస్యాఽన్తరేయఽత్రాఙ్గుళ్యోనిసృతహస్తయోః।
అంతర్బహిర్వావర్తేనాం తేకర్కటస్సోఽభిధీయతే॥

తా॥ముందు చెప్పినకపోతహస్తమందు వ్రేలి వ్రేలినడుమను వ్రేళ్ళుచొప్పించి వెలికి కూనిలోపలికి గానిచాచినట్లబడు నెడలకర్కటహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ సమూహదర్శనేతుందదర్శశఙ్ఖపూరణే। అఙ్గానాంమోటనేశాఖోన్నమనేచనియుజ్యతే॥

తా॥ గుంపునుచూపుట, లావైనదానినిచూపుట, శంఖనాదముచేయుట, దేహాలస్యముపోగొట్టుకొనుట, చెట్టుకొమ్మనువంచుట, వీనియందుఈహస్తముపయోగించును.

గ్రంథాంతరస్థకర్కటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ణనాభాంగుళీరత్ర సంశ్లిష్టాఃకర్కటోభవేత్।
అస్యాధిదైవతం విష్ణుమాంది దేవంవిదుర్బుధాః॥

తా॥ ఊర్ణనాభహస్తముయొక్క వ్రేళ్ళసందులందు రెండవచేతి వ్రేళ్లనుచొప్పించిపట్టినయెడకర్కటహస్తమగును.దీనికివిష్ణువుఅధిదేవత.

వి॥శ్లో॥ విలాపేజృమ్భణే పూతేకర్కటేశంఖపూరణే।
అంగుళీమోటనేస్త్రీణాంకర్కటేవినియుజ్యతే॥

తా॥ దుఃఖవచనములాడుట, అవులింత, కొట్టుట, ఎండ్రకాయ,శంఖమునుఊదుట, స్త్రీలుమెటికలువిరుచుట, వీనియందుఈహస్తము వినియోగించును.

౪, స్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకయోస్సన్నియుక్తః కరయోర్మణిబన్ధయోః। సంయోగేనస్వస్తికాఖ్యోమకరార్థేనియుజ్యతే। భయవాదేవివాదేచ కీర్తనేస్వస్తికోభవేత్॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములందలి మణికట్టులను జేర్చిపట్టినయెడస్వస్తికహస్తమగును. ఇది మొసలినిదెలుపుట, భయముతోమాటలాడుట, పొగడుట, వాదాడుట, వీనియందుఉపయోగించును.

౫,డోలాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేపూరుదేశస్థేడోలాహస్తోఽయముచ్యతే।
నాట్యారమ్భేప్రయోక్తవ్యమితినాట్యవిదోవిదుః॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను తొడమీాదికి వ్రేలునట్లు పట్టినయెడ డోలాహస్తము అగును. ఇదినాట్యారంభమందు వినియోగింపదగినదని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పుదురు.

గ్రంథాంతరస్థడోలాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌపార్శ్వగౌడోలా భారతీతస్యదేవతా।
మోహామూర్ఛామదాలస్యవిలాసాదిషుకీర్తితః॥

తా॥ పతాహస్తములుఇరుపార్శ్వములందు వ్రేలునట్లుపట్టబడినయెడడోలాహస్తమగును, దీనికిదేవతసరస్వతి, ఇదిమోహము, మూర్ఛ, మదము, ఆలస్యము, విలాసము మొదలగువానియందు వినియోగించును.

౬, పుష్పపుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సంశ్లిష్టకరణౌసర్పశీర్షః పుష్పపుటఃకరః॥

తా॥ రెండుసర్పశీర్షహస్తములయొక్క మనికట్టు మొదళ్లుచిటికెనవ్రేలివరకుగల అరచేతివెలుపలిభాగములను జేర్చిపట్టినయెడ పుష్పపుటహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ నీరాజనవిధౌబాలఫలాఽదిగ్రహణేతథా ।
సంధ్యాయామర్ఘ్యదానేచమంత్రపుష్పేనియోజయేత్॥

తా॥ కర్పూరహారతి, బిడ్డలుపండ్లుమొదలైనవానినిదీసికొనుట, సంధ్యాకాలమందు అర్ఘ్యప్రదానముచేయుట, మంత్రపుష్పమిచ్చుట,వీనియందుఈహస్తముపయోగించును.

గ్రంథాంతరస్థపుష్పపుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షస్యపార్శ్వేతు అపరఃసర్పశీర్షకః ।
ధృతఃపుష్పపుటాఖ్యస్స్యాద్ధధీశఃకిన్నరేశ్వరః॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తముయొక్క పార్శ్వమందు రెండు రెండవచేతి సర్పశీర్షమును జేర్చిపట్టినయెడ పుష్పపుటహస్తమగును. దీనికికిన్నరేశ్వరుడు అధిదేవ.

వి॥శ్లో॥ సుమధాన్యఫలాదీనా మర్పణేగ్రహణేతథా ।
అర్ఘ్యదానేపుష్పపుటఃకీర్తితోభావకోవిదైః॥

తా॥ పుష్పములుధాన్యముపండ్లుమొదలయినవానినిఇచ్చి పుచ్చుకొనుటలయందును, అర్ఘ్యప్రదానమునందును ఈహస్తమువినియోగించును.

౭, ఉత్సంగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యబాహుమూలస్థౌ మృగశీర్షకరౌ యది।
ఉత్సఙ్గనామా హస్తోఽయం కీర్తితో భరతాఽగమే॥

తా॥ రెండుమృగశీర్షహస్తములనుమూపులు సోకపట్టునెడఉత్సంగహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ ఆలిఙ్గనే చ లజ్జాయామఙ్గదాదిప్రదర్శనే।
బాలానాంశిక్షణే చాఽయముత్సంగో యుజ్యతే కరః॥

తా॥ కౌగిలింత, సిగ్గు, భుజకీర్తులు మొదలగువానిజూపుట, బాలురనుశిక్షించుటవీనియందు ఈహస్తముపయోగించును.

గ్రంథాంతరస్థోత్సఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళౌ స్వస్తికస్కన్ధావుత్సఙ్గస్తదధీశ్వరః। గౌతమోవిని
యోగస్తు లజ్జాయాం పరిరమ్భణే। అఙ్గీకారే చ శీతే చ సాధ్వ్యర్థే
కుచగోపనే। ఏవమాదిషు యుంజంతే ఉత్సంగకరభావనాః॥

తా॥ అరాళహస్తములనుమూపులందు జేర్చిపట్టునెడఉత్సంగహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతగౌతముడు. ఇదిసిగ్గు, కౌగిలింత, అంగీకారము, చలి, మేలనుట, చన్నులనుకప్పుట, మొదలగువానియందు వినియోగించును.

౮. శివలింగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేఽర్ధచంద్రే విన్యస్తో శిఖరశ్శివలింగకః।
వినియోగస్తు తస్యైవ శివలింగప్రదర్శనే॥

తా॥ ఎడమచేతియర్ధచంద్రహస్తమందుశిఖరహస్తముంచబడెనేని శివలింగహస్తమగును. ఇదిశివలింగమునుజూపుటయందువినియోగించును.

౯. కటకావర్ధనహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటకాముఖయోః పాణ్యోస్స్వస్తికాన్మణిబంధయోః।
కటకావర్ధనాఽఖ్యస్స్యాదితి నాట్యవిదో విదుః॥

తా॥ కటకాముఖహస్తములయొక్క మనికట్లుస్వస్తికముగా జేర్చిపట్టబడునేని కటకావర్ధనహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ పట్టాభిషేకే పూజాయాం వివాహేఽపి చ యుజ్యతే॥

తా॥ పట్టాభిషేకము, పూజ, పెండ్లిదివన, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాంతరస్థకలకావర్ధన హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటకావర్ధనాఖ్యస్స్యాత్స్వస్తికౌ కటకాముఖౌ।
తస్యదేవో యక్షరాజో భావజ్ఞైశ్చనిరూపితః॥

తా॥ కటకాముఖహస్తములను స్వస్తికములుగ బట్టినయెడ కటకావర్ధనహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ వినియోగే విచారేచ శృఙ్గారే కోపసాంత్వనే ।
జక్కిణీనటనేదండలాస్యేభవతినిశ్చయే॥

తా॥ విచారము, శృంగారము, కోపసమాధానము, జక్కిణిఅను ఆట, కోలాటము, నిశ్చయము వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౦, కర్తరీస్వస్తిక హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కర్తరీస్వస్తికాఽకారో కర్తరీస్వస్తికో భవేత్॥

తా॥ కర్తరీముఖహస్తములను స్వస్తికాకారము బట్టినయెడ కర్తరీస్వస్తికహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ శాఖాసుచాఽద్రిశిఖరే వృక్షేషుచ నియుజ్యతే॥

తా॥ చెట్టుకొమ్మలు, పర్వతశిఖరము, వృక్షములు వీనియందు ఈ హస్తముఉపయోగించును.

౧౧, శకటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భ్రమరామధ్యమాఙ్గుష్ఠప్రసారాచ్ఛకటో భవేత్ ।
రాక్షసాఽభినయేచాఽయం నియోజ్యో భరతాదిభిః॥

తా॥ భ్రమరహస్తములు రెండును బొటనవ్రేలినినడిమివ్రేలిని చాచి పట్టబడునేని శకటహస్తమగును. ఇది రాక్షసులు మొదలయినవారల యభినయమునందు చెల్లును.

౧౨, శంఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శిఖరాఽన్తర్గతాఽఙ్గుష్ఠ ఇతరాఙ్గుష్ఠసంగతః। తర్జన్యాద్యా యతాశ్లిష్టాశ్శంఖహస్తఃప్రకీర్తితః। శంఖాదిషునియోజ్యోఽయమిత్యేవం భరతాఽర్ణయః॥

తా॥ శిఖరహస్తములోపలియంగుష్ఠముతో రెండవచేతియంగుష్ఠమును జేర్చితక్కినవ్రేళ్ళను ఆశిఖరహస్తములపైకి చాచిపట్టినయెడ శంఖహస్తమగును, ఇది శంఖము మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౧౩, చక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ యత్రాఽర్థచంద్రౌతిర్యఞ్చౌ వన్యోన్యతలసంస్పృశౌ।
చక్రహస్తస్సవిజ్ఞేయశ్చక్రార్థేవినియుజ్యతే॥

తా॥ అర్థచంద్రహస్తమును అడ్డముగా రెండు అరచేతులను జేర్చిపట్టిన యెడ చక్రహస్తమగును. ఇదిచక్రార్థమందు చెల్లును.

౧౪, సమ్పుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కుఞ్చితాఽఙ్గుళయశ్చక్రేసమ్పుటఃకరఈరితః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన చక్రహస్తముౘ్రేళ్ళను ముడిచిపట్టినయెడ సంపుటహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ వస్త్వాచ్ఛాదేసమ్పుటేచసమ్పుటఃకరఈరితః॥

తా॥ వస్తువులనుదాచుటయందును ముడువబడినదానియందును ఈ హస్తముచెల్లును.

౧౫, పాశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచ్యానికుఞ్చితేశ్లిష్టేతర్జన్యౌపాశఈరితః॥

తా॥ సూచీహస్తములచూపుడు వ్రేళ్ళనువంచి చేర్చిపట్టినయెడపాశహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ అన్యోన్యకలహేపాశేశృంఖలాయాంనియుజ్యతే॥

తా॥ పరస్పరకలహమునందును, త్రాటియందును, సంకెలయందును, ఈహస్తముచెల్లును.

౧౬, కీలకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కలిష్ఠేకుఞ్చితేశ్లిష్టేమృగశీర్షేతుకీలకః॥

తా॥ మృగశీర్షహస్తముల చిటికెనవ్రేళ్ళనువంచిచేర్చిపట్టినయెడకీలకహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ స్నేహేచనర్మాఽలాపేచవినియోగోఽస్యసమ్మితః॥

తా॥ స్నేహమునందును, ప్రియవచనమునందునుహస్తముచెల్లును.

౧౭, మత్స్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరపృష్ఠోపరిన్యస్తో యత్రహస్తస్త్వధోముఖః। కిఞ్చిత్ప్రసారితాఽఙ్గుష్ఠకనిష్ఠోమత్స్యనామకః। ఏతస్యాపివియోగస్తు మత్స్యార్థేసమ్మతోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తములు ఒకటిమీదనొకటిచేర్చి చిటికెనవ్రేళ్ళనుబొటనవ్రేళ్ళను కొంచెముచాచిపట్టినయెడ మత్స్యహస్తమగును. ఇదిమత్స్యార్థమునందు చెల్లును.

౧౮, కూర్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కుఞ్చితాఽగ్రాంగుళిశ్చక్రేత్యక్తాఽంగుష్ఠకనిష్ఠకః।
కూర్మహస్తస్సవిజ్ఞేయఃకూర్మాఽర్థేవినియుజ్యతే॥

తా॥ చక్రహస్తము మొనవ్రేళ్ళనువంచి చిటికెనవ్రేలిని బొటనవ్రేలిని జాచిపట్టినయెడకూర్మహస్తమగును ఇదితాబేటియొక్క అర్థమునందు ఉపయోగించును.

౧౯, వరాహహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృగశీర్షేఽన్యస్య కరస్తేనశ్లిష్టస్థితో యది । కనిష్ఠాఽంగుష్ఠయోర్యోగా ద్వరాహఃకరఈరితః । ఏతస్యవినియోగస్తువరాహార్థేతుయుజ్యతే॥

తా॥ మృగశీర్షహస్తమును ఒకటిమీదనొకటిచేర్చి చిటికెనబొటనవ్రేళ్ళనుకూడబట్టబడినయెడ వరాహహస్తమగును. ఇదిపందియొక్క అర్థమందువినియోగించును.

౨౦, గరుడహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తిర్యక్తలస్థితావర్ధచన్ద్రావంగుష్ఠయోగతః । గరుడోగరుడార్థేచ యుజ్యతేభరతాగమే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములురెండును అడ్డముగాబొటనవ్రేళ్ళచేరికతో పట్టబడినయెడ గరుడహస్తమగును. ఇదిగరుడుని అర్థమందుఉపయోగించును.

౨౧, నాగబన్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షౌస్వస్తికౌచేన్నాగబంధఇతీరితః॥

తా॥ రెండుసర్పశీర్షహస్తములు మణికట్టులుచేర్చిపట్టబడినయెడ నాగబంధహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ ఏతస్యవినియోగస్తునాగబంధేనియుజ్యతే ।
భుజంగదమ్పతీభావే నికుఞ్జానాంచదర్శనే ।
అథర్వణస్యమంత్రేషుయోజ్యోభరతకోవిదైః॥

తా॥ పాములపెనవంటిరతిబంధమందును, పాములపెనయందును, పొదరిండ్లనుజూపుటయందును, అథర్వణమంత్రమునందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౨, ఖట్వాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురేచతురంన్యస్య తర్జన్యఙ్గుష్ఠమోక్షతః ।
ఖట్వాహస్తోభవేదేషః ఖట్వాఽదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ చతురహస్తముపై చతురహస్తమునుంచి చూపుడువ్రేలినిబొటనవ్రేలినిచాచిపట్టినయెడ ఖట్వాహస్తమగును. ఇది, మంచేము మొదలైనవానియందుడుపయోగించును.

౨౩, భేరుండహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మణిబన్ధకపిత్థాభ్యాం భేరుండకర ఇష్యతే ।
భేరుండపక్షిదమ్పత్యోర్భేరుండకర ఈరితః ॥

తా॥ కపిత్థహస్తములు రెండుమనికట్టులతోను జేర్చిపట్టబడినయెడ భేరుండహస్తమగును. ఇదిభేరుండపక్షిదంపతులయందువినియోగించును.

౨౪, అవహిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మావక్షసిస్థావవహిత్థకరోమతః॥

తా॥ రెండుఅలపద్మహస్తములు ఱొమ్మునకెదురుగాబట్టబడినయెడ అవహిత్థహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ శృఙ్గారనటనోహస్తో లీలాకందుకధారణే।
కుచార్థేయుజ్యతేసోఽయమవహిత్థకరాఽభిధః॥

తా॥ శృంగారనటనము, పుట్టచెండునుపట్టుట, స్తనముయొక్కఅర్థము వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

శ్లో॥ ఏవంసంయుతహస్తానాం నామలక్షణమీరితమ్॥

తా॥ ఈవిధముగా సంయుతహస్తములయొక్క నామలక్షణములు చెప్పబడియెను.

గ్రన్థాన్తరస్థావహిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హృదయాభిముఖౌయత్రశుకతుణ్డావధోగతౌ ।
సోవహిత్థోభవేదస్య మార్కణ్డేయోధిదేవతా॥

తా॥ శుకతుండహస్తములుక్రిందినుండి హృదయాభిముఖములుగబట్టబడినయెడఅవహిత్థహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతమార్కండేయుడు.

వి॥శ్లో॥ దుర్బలత్వే దేహకార్శ్యే కౌతుకేచక్ర్శేమతః॥

తా॥ బలహీనత, దేహముచిక్కియుండుట, సంతోషము, చిక్కిన వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

గ్రన్థాన్తరస్థగజదన్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ బాహుమధ్యగతౌ సర్పశీర్షాస్వస్తికతామితౌ ।
యదిస్యాద్గజదంతోయంపరమాత్మాధిదేవతా॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తములు బాహుమధ్యమందు జేర్చబడినయెడ గ దంతహస్తమగును, దీనికిఅధిదేవతపరమాత్మ.

వి॥శ్లో॥ స్తమ్భగ్రహేశిలోత్పాటే భారగ్రాహేనియుజ్యతే॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తములు బాహుమధ్యమందు జేర్పబడినయె గజదంతహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతపరమాత్మ.

వి॥శ్లో॥ స్తమ్భగ్రహేశిలోత్పాటే భారగ్రాహేనియుజ్యతే॥

తా॥ స్తంభమును గ్రహించుటయందును, రాతినిపెల్లగించుటయం దును, భారమునువహించుటయందును ఈహస్తముచెల్లును.

గ్రన్థాన్తరస్థచతురశ్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురశ్రస్స్మృతోవక్షః పురోగౌకటకాముఖౌ ।
తస్యాధిదైవంవారాహీ కీర్తితోభావకోవిదైః ॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ కటకాముఖహస్తములను బట్టినయెడచతు రశ్రహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతవారాహి॥

వి॥శ్లో॥ నియోగోదధిమన్థానే జక్కిణీనటనేపిచ । ధారణేదోహనవిధౌపటాసామవకుంఠనే । వహనేమౌక్తికాదీనాం రజ్వాదీనాఞ్చకర్షణే । నివీబంధేచోళబంధే సుమాదీనాఞ్చధారణే । వీజనేచామరాదీనాం చతురశ్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ పెరుగుచిలుకుట, జక్కిణియనుఆట, ధరించుట, పాలుపిదుకుట, వస్త్రములను కప్పుకొనుట, ముత్యములు మొదలగువానిని ధరించుట, త్రాడు మొదలగువానిని ఈడ్చుట, పోకముడి, రవికముడి, పువ్వులు మొదలగువానిని ధరించుట, వింజామరము మొదలగువానిని వీచుట వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

గ్రంథాంతరస్థతలముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వక్షఃపురస్థాదుద్వృత్తౌ కరౌత్వముఖౌయది ।
నామ్నాతలముఖస్త్వస్యవిఘ్నరాజోధిదేవతా॥

తా॥ రొమ్మున కెదురుగ పతాకహస్తములను మీఁదికెత్తిపట్టినయెడ తలముఖహస్తమగును. దీనికిఅదిదేవత విఘ్నేశ్వరుడు.

వి॥శ్లో॥ ఆలిఙ్గనేస్థూలవస్తౌ మహాస్తమ్భాదిభావనే ।
బుధైరభిహితో మఞ్జుమర్దళే మధురస్వనే॥

తా॥ ఆలింగనము, పెద్దవస్తువు,లావైన స్తంభములనుజూపుట, మనోజ్ఞమయినధ్వనిగలమద్దెల, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౧౩, స్వస్తికాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకౌవామభాగౌ యదిస్వస్తికతాంగతౌ ।
సభవేత్స్వస్తికాహస్తోగుహస్తస్యాధి దేవతా ॥

తా॥ త్రిపతాకములుఎడమతట్టు స్వస్తికాకారముగాబట్టబడినయెడ స్వస్తికహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతగుహుఁడు.

వి॥శ్లో॥ కల్పద్రుమేషుశైలేషు హస్తోయంవినియుజ్యతే॥

తా॥ కల్పవృక్షములయందును పర్వతములయందును ఇదివినియోగించును.

౧౪, ఆవిద్ధవక్ర హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావృత్తహస్తౌసఙ్గాతౌ సవిలాసంసకూర్పరమ్।
పతాకావిద్ధవక్రస్స్యాత్తుమ్బురుస్త్వధి దేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తముల మోచేతులను విలాసముతోఁగూడుకొనునట్లువిరివిగాబట్టినయెడ ఆవిద్ధవక్రహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవత తుంబురుడు.

వి॥శ్లో॥ మేఖలావహనేభేదే మధ్యకార్శ్యనిరూపణే ।
దేశీయనాట్యనటనేవినియోగస్తయోర్ద్వయోః ॥

తా॥ మొలనూలుధరియించుట, భేదము, నడుముయొక్కసన్నదనమును తెలుపుట, దేశీయనాట్యమువీనియందు ఈహస్తముచెల్లును,

౧౫, రేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హంసపక్షాకృతోత్తాన తలావగ్రధృతౌయది ।
రేచితస్సకరోజ్ఞేయో యక్షరాడధి దేవతా ॥

తా॥ రెండుహంసపక్షహస్తములను అరచేయిమీఁదు చేసికట్టినయెడ రేచితహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ శిశూనాంధారణేచిత్ర ఫలకస్యనిరూపణే।
వినియోగో౽రేచితస్యఏవమాదిషుయుజ్యతే ॥

తా॥ బిడ్డలనుఎత్తుకొనుట. చిత్తరుపలకనుచూపుట, మొదలగువానియందు-ఈహస్తముచెల్లును.

౧౮, నితమ్బహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉత్తానితావధోవక్త్రౌపతాకావంసదేశతః ।
నితమ్బస్థౌనితమ్బాభిఖ్యోఽగస్త్యస్త్వస్యదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను మూపులుమొదలుకొని క్రిందుముఖముగా పిరుదులుతాకునట్లు పట్టినయెడనితంబహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతఅగస్త్యుడు.

వి॥శ్లో॥ శ్రమేవతరణేచైవ విస్మయేవివశాయితే ।
ఏవమాదిషుయుజ్యేత నితమ్బాఖ్యకరఃస్మృతః॥

తా॥ బడిలిక, దిగుట, ఆశ్చర్యము, పరవశత్వము, మొదలగువానియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౧౯, లతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాడోలికాకారాలతాఖ్యశ్శక్తిదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను డోలాకారముగ బట్టినయెడలతాహస్తమవును, దీనికిఅధిదేవతశక్తి.

వి॥శ్లో॥ ఏతస్యవినియోగశ్చ నిశ్చేష్టాయాంమదాలసే । స్వభావనటనారమ్భే రేఖాయాంయోగభావనే । ఏవమాదిషుయుజ్యేత లతాహస్తవిభావనా॥

తా॥ చేష్టలులేకయుండుట, మదాలస్యము, స్వభావనటనము, రేఖయోగభావనము, మొదలైనవానియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౦, పక్షవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యాగ్రేకటీశీర్షే త్రిపతాకకదోయది ।
పక్షవఞ్చితనామాసౌఽనయోర్దేవతార్జునః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తములను ముందుగానడుముమీదికి ఎగబనయెడ పక్షవంచితహస్తమగు, దీనికిఅధిదేవతఅర్జునుడు.

వి॥శ్లో॥ ఊర్వోరభినయేభేదేవినియోగోనియుజ్యతే॥

తా॥ తొడలయభినయమందును భేదమందును-ఈహస్తముచెల్లును.

౧౯, పక్షప్రద్యోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉత్తానితానిమాపక్షప్రద్యోతో సిద్ధదేవతా॥

తా॥ ఈపక్షవంచితహస్తము మరికొంచెము ఎగబట్టబడినయెడ ప్రద్యోతహస్తమవును. దీనికిసిద్ధుడు అధిదేవత.

వి॥శ్లో॥ నిరుత్సాహేబుద్ధిజాడ్యే విపరీతవిరూపణే।
మాయావరాహే కుండన్యభినేయోభ వేదసౌ॥

తా॥ ఉత్సాహములేమి, బుద్ధిమాంద్యము, విపరీతమునునిరూపించుట, మాయావరాహము, కుండాభినయము, వీనియందు-ఈహస్తముచెల్లును,

౨౦, గరుడపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచంద్రాకటీపార్శ్వేన్యస్తోర్ధ్వ ప్రసారితాయది।
స్యాతాంగరుడపక్షాఖ్యో తయోరీశస్సవర్ధనః॥

తా॥ రెండుఅర్ధచంద్రహస్తములు పిరుదులప్రక్కలను ఎగబట్టిబడినయెడగరుడపక్షహస్తమగును, దీనికిఅధిదేవతసనందనుడు.

వి॥శ్లో॥ కటిసూత్రేధికేచైవ ఏవమాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥మొలనూలు, అధికము మొదలైనవానియందు-ఈహస్తముచెల్లును.

౨౧, నిషేధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థాఖ్యేనహస్తేన వేష్టితో ముకుళోయది।
నిషేధోనామచభ వేత్తుమ్బురుస్త్వధిదేవతా॥

తా॥ కపిత్థహస్తముచేత ముకుళహస్తముబట్టబడినపయెడ నిషేధహస్తమౌను, దీనికిఅధిదేవతతుంబురుడు.

వి॥శ్లో॥ సిద్ధాన్తస్థాపనేసత్యే నూనమిత్యవిభాషణే। చూచుకగ్రహణే అఙ్గపూజాయాం వినియుజ్యతే॥

తా॥ సిద్ధాంతస్థాపనము, నిజము, నిశ్చయముచేయుట, చనుమొనలనుఅంటుట, అంగపూజా, వీనియందుఇదివినియోగించును.

౨౨, మకరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ యత్రాన్యోన్యంపరిగతా నర్ధచంద్రానధోముఖా।
చలాఙ్గుష్ఠేవ మకరోమహేంద్రస్తస్య దేవతా॥

తా॥ రెండుఅర్ధచంద్రహస్తములనుజేర్చి దిగుమొగముగా బొటనవ్రేళ్ళనుకదలించిపట్టినయెడమకరహస్తమవును, దీనికిఅధిదేవతఇంద్రుడు.

వి॥ శ్లో॥ కూలబన్ధే నదీపూరే సింహే దైత్యే మృగాననే ।
కల్యాణేనిబిడే మత్స్యే నక్రే చాయం నియుజ్యతే॥

తా॥ గట్టునొరయు, ఏటివెల్లువ, సింహము, అసురుడు, మృగము యొక్క మొగము, బంగారు లేక పెండ్లి, నిండినది, మంచె, మొసలి, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౨౩, వర్ధమానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అధోముఖౌ హంసపక్షౌ యస్మిన్నన్యోన్యమున్ముఖౌ । సవర్ధనో భవతి వాసుకిస్తస్య దేవతా । అసౌనృసింహే తద్దీప్తౌ రక్షో వక్షోవిదారణే ॥

తా॥ అధోముఖములయిన హంసపక్షహస్తములను ఊర్ధ్వముఖములుగా బట్టినయెడ వర్ధమానహస్తమవును, దీనికి అధిదేవత వాసుకి. ఇది నృసింహస్వామి, అతని తేజస్సు, హిరణ్యకశిపునిరొమ్మును చీల్చుట వీనియందు చెల్లును.

౨౪, ఉద్వృత్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అధరోత్తరయోరేకసమయే హంసపక్షయోః ।
ఉద్వృత్త ఇతి విఖ్యాతో వాసిష్ఠస్యాధిదేవతా ॥

తా॥ ఒకసమయమందు క్రిందుమీదులుగ హంసపక్షహస్తములు పట్టబడినయెడ ఉద్వృత్తహస్తమవును. దీనికి అధిదేవత వాసిష్ఠమహర్షి,

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాయాముపమార్థే చ సంతాపే కంటకాదిషు।
భేదే భయే విచారే చ ఉద్వృత్తకర ఈరితః॥

తా॥ సిగ్గు, పారదృశ్యము, సంతాపము, ముల్లు మొదలయినది, భేదము, భయము, చింత, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౨౫, విప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ స్వస్తికో శీఘ్రవిశ్లేషాత్ విప్రకీర్ణస్స ఉచ్యతే । దక్షిణామూర్తి రేతస్య అధిదేవః ప్రకీర్తితః । చేలాఞ్చలస్య విస్రంసే స యుజ్యేత విధూననే ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన స్వస్తికహస్తమును వడిగా విత్తిపట్టినయెడ విప్రకీర్ణహస్తమవును, దీనికి అధిదేవత దక్షిణామూర్తి. ఇది కొంగుతొలగించుటయందును, వదలించుటయందును చెల్లును.

౨౬. అరాళకటకాముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళకటకాస్యాత్తామరాళకటకాముఖః।
ప్రాప్తేయఃస్వస్తికతాంఅనయోర్వామనోధిపః॥

తా॥ అరాళహస్తకటకాముఖహస్తములనుస్వస్తికాకారముగఁబట్టినయెడఅరాళకటకాముఖహస్తమువును.దీనికిఅధిదేవతవామనుడు.

శ్లో॥ తాముల్ఫలదళఖణ్డానాందానేచింతావిషాదయోః।
వినియోజ్యఇతిప్రోక్తఃఅరాళకటకాముఖః॥

తా॥ ఆకువక్కపువ్వులుపక్కపలుకులునిచ్చుట, చింత, విషాదమువీనియందుఈహస్తముచెల్లును,

౨౭. సూచ్యాస్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీముఖౌపురోదేశాద్యగపత్పార్శ్వగామినౌ।
సూచ్యాస్యఇతివిజ్ఞేయఃఅనయోర్నారదోధిపః॥

తా॥సూచీహస్తములనుఎదుటనుండిపార్శ్వములకుఒకటిగాచేరబట్టినయెడసూచ్యాస్యహస్తముగును.దీనికిఅధిదేవతనారదుడు.

వి॥ శ్లో॥ కింకరోమీతివచనేవిరహేసకలార్థకే।
విలోకయేతివాక్యేచతయోరభినయంవిదుః॥

తా॥ ఏమిచేయుదుననుట,విరహము,సమస్తమనుట, చూడుమనుట, వీనియందుఈహస్తముచెల్లును.

౨౮. అర్ధరేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏకంత్వధోముఖంధృత్వాతౌహస్తావథరేచితౌ।
అర్ధరేచితనామాస్యనందికేశోధిదేవతా॥

తా॥ రేచితహస్తమందలియొకహంసపక్షహస్తమునుఅధోముఖముగబట్టినయెడఅర్ధరేచితహస్తమువును. దీనికిఅధిదేవతనందికేశుడు.

వి॥శ్లో॥ ఆవాహేచోపదాదీనాంకార్శ్యగుప్తావిమౌమతౌ॥

తా॥ ఆవాహనముకానుకమొదలగునది,కార్శ్యమునుమరుగుచేయుట వీనియందుఈహస్తముచెల్లును.

౨౯. కేశబన్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌస్యాత్తేఽకేశబంధౌతయోర్దుర్గాధిదేవతా।
రత్నస్తమ్భేకేశబంధేకపోలాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములుకేశబంధహస్తమువును. దీనికిఅధిదేవత

దుగా. ఇదిరత్నస్తంభము, కోష్ఠం, చెక్కిళ్లు మొదలయినవానియందువిని యోగించును. ౩౦. ముష్టిస్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముష్టిహస్తౌస్వస్తికతాంకుక్షిస్థానేగతౌయది।
ముష్టిస్వస్తికతాంస్యాత్తాం దేవఃకింపురుషఃస్మృతః॥

తా॥ కడుపుమీదుగాముష్టిహస్తములనుస్వస్తికములుగబట్టినయెడ ముష్టిస్వస్తికహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతకింపురుషుడు.

వి॥ శ్లో॥ క్రీడాకందుకసంధానేద్వంద్వయుద్ధనిరూపణే।
వ్రీడాభరేఽవిబంధేవినియోగస్తయోర్భవేత్॥

తా॥ చెండాడుట, ద్వంద్వయుద్ధము, మిక్కుటపుసిగ్గు, పోకముడి, వీని యందుఈహస్తమువినియోగించును.

౩౧. నళినీపద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావర్తితౌపద్మకోశౌయదిస్వస్తికతాంగతౌ।
నళినీపద్మకోశాఖ్యస్స్యాత్తాం శేషోఽధిదేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తములనువెనుకకుత్రిప్పిస్వస్తికములుగబట్టినయెడ నళినీపద్మకోశహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతఆదిశేషుడు.

వి॥ శ్లో॥ నాగబంధేచముకుళేసమయోదానకర్మణి।
స్తబకేదశసంఖ్యాయాంగణ్డభేరుణ్డకేమతౌ॥

తా॥ నాగబంధము, మొగ్గ, సమముగనిచ్చుట, పూవుగుత్తి, పదియను ట, గండభేరుండపక్షి, వీనియందుఈహస్తమువినియోగించును.

౩౨. ఉద్వేష్టితాలపద్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉద్వేష్టితక్రియావంతౌవక్షస్థౌఽగ్రేలపల్లవౌ।
ప్రవృత్తావలపద్మాఖ్యౌభవేతాంశక్తిదేవతా॥

తా॥ అలపల్లవహస్తములనుచుట్టుకొబడినవిఅగునట్లురొమ్మునకెదురు గాబట్టినయెడఉద్వేష్టితాలపద్మహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవతశక్తి.

వి॥ శ్లో॥ ప్రాణేశేదీనవచనేస్తనయోర్వికచాంబుజే।
మోహితాస్మీతివాక్యేచప్రలాపస్యనిరూపణే।
కామితార్థప్రకరణేపితేషువినియుజ్యతే॥

తా॥ ప్రాణనాథుడు, దీనవచనము, స్తనములు, వికసించినకమలము, మోహితురాలనైతిననుట, ప్రలాపమునునిరూపించుట, కోరికనుతెలియజే యుటమొదలైనవానియందుఈహస్తమువినియోగించును.

33, ఉల్బణహస్తలక్షణమ్,

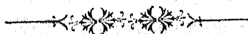
శ్లో॥ తానేత్రదేశగాపుల్బణాఖ్యే విఘ్నేశదేవతా ।
స్తబకేషువిశాలేషు నేత్రేషుచనిరూపితః॥

తా॥ ఆయలపద్మహస్తము లేకంటి కెదురుగబట్టబడినయెడ ఉల్బణహస్తమౌను. దీనికిఅధిదేవతవిఘ్నేశుడు. ఇదిపెద్దపెద్దపూగుత్తులయందును, కన్నులందును, వినియోగించును.

34, లాలితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ స్వస్తికాకరణావేతౌ శిరోదేశేలపల్లవౌ ।
లాలితోగదితౌ వేతౌ దేవతాస్వైష్ణవీమతా ।
ఏతస్యవినియోగస్తు సాలేదుగేణమహీధరే॥

తా॥ అలపల్లవహస్తములను తలమీదస్వస్తికాకారముగపట్టినయెడలాలితహస్తమౌను. దీనికిఅధిదేవతవైష్ణవి. ఇదిప్రాను, శత్రువులకు చొరరానికోట, కొండ, వీనియందువినియోగించును,

౧, గ్రంథాంతరేవిప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తౌతుత్రిపతాకాఖ్యౌ తిర్యక్పూర్వరసంయుతౌ।
కథ్యతేవిప్రకీర్ణోఽయం హస్తోనాట్యవిశారదైః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తముల మోచేతులను అడ్డముగాగూడబట్టినయెడవిప్రకీర్ణహస్తమగును,

వి,శ్లో॥ కవచేచకరన్యాసే మంత్రావాహేక్షమాగుణే।
విచారేచప్రయోక్తవ్యో విప్రకీర్ణఇతీరితః॥

తా॥ కవచము,కరన్యాసము, మంత్రావాహనము, క్షమాగుణము, విచారము, వీనియందుఈహస్తము వినియోగింపబడును.

౨, గజదంతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరాభ్యాంశిఖరాభ్యాం కనిష్ఠేప్రసృతేయది ।
గజదంతకరఃఖ్యాతః కరోభరతవేదిభిః ॥

తా॥ రెండుశిఖరహస్తములును చిటికెనవ్రేళ్లు చాచిపట్టబడినయెడ గజదంతహస్తమగును.

వి,శ్లో॥ జలావగాహేద్విరద దంతయోరుభ్యామిమాంసయోః।
శేజస్సుస్థాపనభావేషు గజదంతోనియుజ్యతే॥

తా॥ నీళ్లయందు మునుగుట, ఏనుగుకొమ్ములు, భూమిమోసము, శంకుస్థాపనము చేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౩, తాలముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరౌపతాకనామానౌ అన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ।
చలితౌచేత్తాలముఖః ప్రోక్తోభరతవేదిభిః ॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను ఎదురెదురుగాబట్టి చలింపజేయునెడ తాలముఖహస్తమవును.

వి,శ్లో॥ భుజఙ్గసూక్ష్మనాట్యేచ ముఖనాట్యేచమేళనే।
గ్రహేస్థాలపదార్థేచతాలవక్త్రోఽభిధీయతే॥

తా॥ పాముయొక్క కొంచెపుఆట, ముఖనాట్యము, కూడిక, గ్రహించుట, లావైనపదార్థము, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౪, సూచీవిద్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యమభిసంస్పృష్టౌ సూచీవక్త్రాఽభిధాకరౌ ।
సూచీవిద్ధకరస్సోయం నృత్తహస్తానుసారిభిః॥

తా॥ రెండుసూచీముఖహస్తములు ఎదురెదురుగ చేరబట్టబడునెడ సూచీవిద్ధహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ హాల్లీసలీనాభినయేలగ్నార్థే మేళనేద్వృఢే ।
శాఖాద్వయస్యసంయోగేసూచీవిద్ధకరోభవేత్॥

తా॥ కోలాటమునందలికలగలుపు, చేరిక, గట్టి, రెండుకొమ్మలచేరిక, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౫, పల్లవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌమణిబంధస్యచలితౌ చేదధోముఖౌ।
కరఃపల్లవనామాయంయుజ్యతేనాట్యవేదిభిః॥

తా॥ పతాకహస్తములుక్రిందు మొగము మనికట్లుకదలునట్లు పట్టబడినయెడపల్లవహస్తమవును.

వి॥శ్లో॥ ఫలపుష్పాదిభారేణ నమ్రశాఖానులప్యనే ।
నమ్రతార్థేనియోక్తవ్యో పల్లవస్సోభిధీయతే ॥

తా॥ పుష్పఫలాదులచే వంగినకొమ్మలు, వ్రేలాడుట, వంగుట,వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౬, నితమ్బహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసదేశం సమారభ్య నితమ్బావధి చాలితౌ ।
పార్శ్వయోస్త్రిపతాకౌ ద్వౌ నితమ్బకర ఉచ్యతే॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములు మూపులు మొదలుకొని పిరుదులదా ప్రక్కలలో కదలుచుండునట్లు పట్టబడిన యెడ నితంబహస్తమవును.

వి॥శ్లో॥ పరివేషే చ సూర్యేన్ద్వో రజ్గిలావణ్యదర్శనే ।
ప్రాకారే దేవతానాంచ నైపథ్యే భ్రమణేపిచ ।
పార్శ్వసౌందర్య భావేచ నితమ్బాఖ్య కరోభవేత్॥

తా॥ సూర్యచంద్రులపరివేషము, చక్కదనమును కనిపించుట, ప్రాకారము, దేవతాదులవేషము, భ్రమించుట, ప్రక్కలచక్కదనము, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౭, కేశబంధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతావేవ నితమ్బాది కేశపర్యంతచాలితౌ ।
యది చేత్కేశబంధాఖ్య కరస్సమ్యఙ్నిరూప్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన నితంబహస్తమే పిరుదులు మొదలు తలవెండ్రుకలదాక చలింపజేయుచు పట్టబడినయెడ కేశబంధహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ నృత్తద్వయేధికే మేరౌ రథ్యారెబహుళవిభావనే।
ఉత్క్షిప్తే తిసరోభావే యుజ్యతే కేశబంధకః॥

తా॥ రెండునృత్తములు, అధికము, మేరుపర్వతము, సేనా అనుట, తిస్రఅనుట వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౮, లతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌ సగ్రభాగ ప్రసృతౌ చలితౌ యది ।
లతాహస్తస్సవిజ్ఞేయః ప్రోక్తో నాట్యవిశారదైః॥

తా॥ రెండుఅలపద్మహస్తములు ఎదురెదురుగ చలించునట్లు పట్టబడినయెడ లతాహస్తమౌను అని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులు చెప్పెదరు.

వి॥శ్లో॥ భ్రమరాభిధనాట్యేచ వాయుశ్చలితకోరకే।
లతాయాం పుష్పితాయాంచ స్తబకాచలనేపిచ ।
లీలాకందుకభావేచ లతాహస్తో నియుజ్యతే॥

తా॥ భ్రమరనాట్యము, గాలిచేగదలెడి మొగ్గ, పూదీగ, గుత్తులకదలిక, చెండాట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౯, ద్విరదహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకనామ్నాహస్తేనస్కందదేశేనివేశ్యచ ।
పద్మకోశమధోవక్త్రం దక్షిణేహస్తకేయది ।
సమాధృతౌచేద్ద్విరదహస్తోయంపరికీర్తితః॥

తా॥ ఎడమచేతపతాకహస్తమును కుడిచేత అధోముఖముగ పద్మకోశహస్తమునుసమముగ బట్టబడినయెడ ద్విరదహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ గజస్యశుండాభినయే గజవక్త్రప్రదర్శనే ॥
యుజ్యతేకరిహస్తోసౌ నరహస్తానుసారతః॥

తా॥ ఏనుగుతొండమునందును, విఘ్నేశ్వరుని జూపుటయందును, ఈహస్తము చెల్లును.

౧౦, ఉద్ధృతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉరసోగ్రేహంసపక్షౌ వన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ।
భవేదుద్ధృతహస్తోయం వినియోగోత్రకథ్యతే॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ హంసపక్షహస్తములను ఎదురెదురుగ జేర్చిపట్టినయెడ ఉద్ధృతహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ ఆవర్తేతప్యపృథాత్యర్థే భావనాయాంస్వరూపకే।
స్థిరోభవేతివచనేడోలాయాం స్థూలకేపిచ ।
గృహేప్యుద్ధృతహస్తోయం ప్రకృతార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ నీటిసుడి, అధికము, తలపు, స్వరూపము, స్థిరుడవు అగుమనుట, ఉయ్యాల, పెద్దఅనుట, ఇల్లు, ప్రకృతార్థము, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౧, సంయమహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమాహస్త తలేనమిశ్రీకృతౌయది।
ఇతరౌప్రసృతౌసోయం కరస్సంయమనామకః ॥

తా॥ చూపుడువ్రేలిని నడిమివ్రేలిని అరచేతితట్టువంచి తక్కినవ్రేళ్ళనువంచిపట్టినయెడ సంయమహస్తమగును.

వి॥శ్లో॥ ప్రాణాయామేమహాయోగే యుజ్యతేచార్యభావనే॥

తా॥ ప్రాణాయామము, యోగాభ్యాసము, పూజ్యులుఅనుట, వీనియందుఈహస్తముచెల్లును.

౧౨-ముద్రాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరయోర్మధ్యమాఙ్గుష్ఠే యోగాన్ముద్రాకరో భవేత్॥

తా॥ రెండుచేతులనడిమివ్రేళ్ళను బొటనవ్రేళ్ళను జేర్చిపట్టినయెడ ముద్రాహస్తమవును.

వి- శ్లో॥ అణౌ తృణాగ్రే ముఖే చ త్రోటీపుటనిదర్శనే।
ముద్రాహస్తో యుజ్యతేసౌ భరతాగమకోవిదైః॥

తా॥ అణువు, గడ్డిపోచ, ఆవుమోర, పక్షిముక్కు వీనినిజూపుటయందు ఈహస్తముచెల్లును.

౧౩-అజాముఖహస్తము.

శ్లో॥ సింహాననాభిధకరే తర్జనీచకనిష్ఠికా।
మధ్యమానామికాఙ్గుష్ఠే యోగాద్యాయదాజాముఖః॥

తా॥ సింహాముఖహస్తముయొక్క బొటనచిటికెనవ్రేళ్ళను, నడిమివ్రేళ్ళకును ఉంగరపువ్రేళ్ళకును పొందుగా జేర్చిపట్టినయెడ అజాముఖహస్తమగును.

వి- శ్లో॥ అజాదికానాంవక్త్రేషు నిర్విషాణముఖేషు చ।
గజకుంభే మల్లయుద్ధే అజావక్త్రో నియుజ్యతే॥

తా॥ మేకమొదలైనజంతువులమోరలందును, కొమ్ములులేనిజంతువులముఖములందును, ఏనుగుకుంభస్థలమునందును, జెట్టిపోట్లాటయందును ఈహస్తముచెల్లును.

౧౪-అర్ధముకుళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ లాఙ్గూలాఖ్యకరేసమ్యక్కనిష్ఠావక్రితా యది।
ప్రోక్తోర్ధముకుళాఖ్యోసౌ భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ లాంగూలహస్తపుచిటికెనవ్రేలుబాగుగవంపబడినయెడ అర్ధముకుళహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ లికుచే శీలభావే చాప్యుచితే పికుచేపి చ।
లోభే ముకుళపద్మే చ కరణే వినియుజ్యతే॥

తా॥ గజనిమ్మపండు, మంచిస్వభావము, ఉచితము, కుచము, లోభము, తామరమొగ్గ, ఉపకరణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౫-రేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మకరౌ యత్ర త్వరితౌ పార్శ్వప్రసారితౌ।
తత్ర ప్రయోగకుశలైః రేచితోయం నిరూప్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తములను చేర్చి, పార్శ్వమందుచాచిపట్టినయెడ రేచితహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ చారీయే పార్శ్వనటనే నారికేళే ప్రలాపకే।
సర్వనాట్యేషు వేళాయాంయుజ్యతే రేచితఃకరః॥

తా॥ చారీనాట్యమునందును, పార్శ్వనాట్యమునందును, టెంకాయయందును ప్రలాపమునందును, ఎల్లనాట్యసమయములయందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬-కుశలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యాభిముఖావర్ధచంద్రౌ కుశలసంజ్ఞికః।
భూచారే నయనే పూర్ణవస్తునిర్దేశభావనే।
జలావగాహే పద్మే చయుజ్యతే కుశలఃకరః॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను ఎదురెదురుగ పట్టినయెడ కుశలహస్తమౌను. ఇది భూసంచారము, నేత్రము, పూర్ణవస్తువులనిర్దేశించుట, నీటిలోమునుగుట, తామరపూవు వీనియందు చెల్లును.

౧౭-పక్షవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటిదేశగతావేతౌ పక్షవఞ్చితకో భవేత్।
పక్షిణాంపక్షభావే తు రశనాయాం నితమ్బకే!
పక్షవఞ్చితహస్తోయం యుజ్యతే త్రపురాతనైః॥

తా॥ ఈకుశలహస్తమునందలి అర్ధచంద్రహస్తములను కటిప్రదేశమున నునుచినయెడ పక్షవంచితహస్తమగును. ఇది పక్షులరెక్కలు, మొలనూలు కటిపశ్చాద్భాగము వీనియందుపయోగించును.

౧౮-తిలకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాభిధాహస్తౌ లలాటే హృదయే స్థితౌ। తిలకాభిధహస్తోయంకీర్తితో భావవేదిభిః। దేవపుష్పాంజలౌ గన్ధవస్త్వాదితిలకేషు చ। తిలకాభిధహస్తోయంకీర్తితో భావవేదిభిః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను నొసటను రొమ్మునందును నుంచినయెడ తిలకహస్తమౌను. ఇది దేవతాపుష్పాంజలి, వాసనగలవస్తువు మొదలైనది, తిలకభేదములు వీనియందు వినియోగించును.

౧౯-ఉత్థానవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకావంసదేశగతావుత్థానవఞ్చితః।

విష్ణొరభినయే స్తమ్భభావనాయాంబుధోదితః।
ఉత్థానవఞ్చితాభిఖ్యస్సర్వనాట్యేషుకీర్తితః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను భుజమూలములకు సమీపమున జేర్చిపట్టిన యెడ ఉత్థానవంచితహస్తమౌను. ఇది మహావిష్ణువును అభినయించుట, స్తంభములను జూపుట వీనియందు చెల్లునని పెద్దలచేత చెప్పబడెను.

౨౦-వర్ధమానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వభాగోన్ముఖౌహస్తౌశిఖరౌవర్ధమానకః। సర్వదేతివ చోభావేద త్త్వమిత్యర్థకేపిచ। కింకిమిత్యుక్తిసమయేకదాచిదితిభాషణే। వర్ధమానకరః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ శిఖరహస్తములను మీదికెత్తిపట్టిన యెడ వర్ధమానహస్తమౌను. ఇది ఎల్లప్పుడని చెప్పుట, ఇయ్యబడినదియనుట, ఏమి యేమియనెడిసమయము, ఒకానొకప్పుడనుట వీనియందు చెల్లును.

౨౧-జ్ఞానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఆదౌపతాకౌధృత్వాతుఅంసాదూర్ధ్వముఖౌవహేత్।
భవేజ్జ్ఞానాభిధకరోకథితోనృత్తకోవిదైః।
గ్రహేచహృదయేధ్యానేజ్ఞానహస్తోవిధీయతే॥

తా॥ మొదట పతాకహస్తములను బట్టి భుజమూలముల కెదురుగ నిక్కించిన యెడ జ్ఞానహస్తమౌను. ఇది గ్రహము, హృదయము, ధ్యానము, వీనియందు వినియోగించును.

౨౨-రేఖాహస్తలక్షణమ్,

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠోకుఞ్చితోభూయాన్మధ్యమానామికాతథా।
కుఞ్చితాస్యాత్కనిష్ఠాచతర్జనీప్రసృతాయది।
రేఖాభిధకరస్సోయంముద్రాయాంసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అఙ్గుష్ఠము మధ్యమ అనామికకనిష్ఠలను వంచి చూపుడు వ్రేలిని చాచిన యెడ రేఖాహస్తమౌను, ఇది ముద్రయందుపయోగింపబడును.

౨౩-వైష్ణవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వగాత్రిపతాకౌచేద్వైష్ణవఃకరఈరితః।
విష్ణోరభినయేయోజ్యఇతిభావవిదోవిదుః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను ఎగు మొగములుగ బట్టిన యెడ వైష్ణవహస్తమౌను, ఇది మహావిష్ణువునందు చెల్లును.

౨౮- బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థాఙ్గుష్ఠతర్జన్యౌ సమానాగ్రౌ ధృతౌ యది।
బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డస్స్యాద్గరుడార్థే నియుజ్యతే॥

తా॥ కపిత్థహస్తముయొక్క బొటనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును సమాగ్రములుగ బట్టబడినయెడ బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తమౌను. ఇది గరుత్మంతునియందు చెల్లును.

౨౯. ఖణ్డచతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురే తర్జనీ త్యక్త్వా నిష్ఠా మిశ్రితా యది।
నామ్నాయం ఖణ్డచతురః కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ చతురహస్తముయొక్క చూపుడువ్రేలిని విడిచి బొటనవ్రేలిని జేర్చిపట్టినయెడ ఖండచతురహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ రుధిరాదిద్రవే చాపి కర్ణాఽమృతమితీరితే।
ఖణ్డాదిషు ప్రయోక్తవ్యః ఖణ్డాఖ్యచతురః కరః॥

తా॥ రక్తము మొదలైన ద్రవవస్తువులయందు ఈహస్తము చెల్లును.

౩౦- అర్ధచతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్ కనిష్ఠికా త్యక్తా యద్యర్ధచతురో భవేత్।
మధురాదిరసాస్వాదేవినియోగోఽస్య కీర్తితః॥

తా॥ ఈ ఖండచతురహస్తమందు చిటికెనవ్రేళ్ళు విడిచినయెడ అర్ధచతురహస్తమౌను. ఇది మధురరసాదులను ఆస్వాదించుటయందు చెల్లును.

౩౧-లీనముద్రాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముద్రాఖ్యే తర్జనీ నమ్రా లీనముద్రాకరో భవేత్॥

తా॥ ముద్రాహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని వంచిపట్టినయెడ లీనముద్రాహస్తమగును.

శ్లో॥ అథైకాదశ బాన్ధవ్యాస్తేషాం లక్షణముచ్యతే॥

తా॥ ఇకనుపదునొకండు బాంధవ్యహస్తములయొక్క లక్షణములు చెప్పబడును.

౧-దమ్పతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామే తు శిఖరం ధృత్వా దక్షిణే మృగశీర్షకమ్।
ధృతస్త్రీపుంసయోర్హస్తః ఖ్యాతో భరతకోవిదైః॥

తా॥ ఎడమచేత శిఖరహస్తమును, కుడిచేత మృగశీర్షహస్తమును, పట్టబడినయెడ దంపతీహస్తమగును, ఇది భార్యాభర్తలయందుపయోగించును.

౨-మాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తేవామేఽర్ధచంద్రశ్చసందంశోదక్షిణేకరే।అవర్తయి
త్వాజఠరేవామహస్తేతతఃపరమ్।స్త్రీయః కరోధృతోమాతృ
హస్తఇత్యుచ్యతేబుధైః।జనన్యాంచకుమార్యాంచమాతృహ
స్తోనియుజ్యతే॥

తా॥ఎడమచేతఅర్ధచంద్రహస్తమును, కుడిచేతసందంశహస్తమును,
నాభికెదురుగాపట్టి, ఆహస్తమునుద్రిప్పి పిమ్మటవామహస్తమునందు స్త్రీ
హస్తమునుబట్టినయెడమాతృహస్తమగును. ఇదితల్లియందును, కొమార్తె
యందును చెల్లును. ౩-పితృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్మిన్మాతృహస్తాంతేశిఖరేదక్షిణేకరే।
ధృతశ్చేన్నాట్యశాస్త్రజ్ఞైః పితృహస్తోఽయముచ్యతే।
అయంహస్తస్తుజనకేజామాతరినియుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పినమాతృహస్తముకొనయందుకుడిచేయిశిఖరహస్త
ముగాబట్టబడినయెడపితృహస్తమగును. ఇదితండ్రియందును, అల్లునియం
దును వినియోగించుచు.

౪-శ్వశ్రూహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యకణ్ఠేహంసాస్యాసందంశందక్షిణేకరే।
ఉదరేచపరావృత్యవామహస్తేతతఃపరమ్।
స్త్రీయః కరోధృతోశ్వశ్రూహస్తస్తస్యాంనియుజ్యతే॥

తా॥ కంఠమందుహంసాస్యహస్తమునుంచికుడిచేతబట్టబడినసందంశ
హస్తమునునాభికెదురుగాద్రిప్పిఎడమచేతస్త్రీహస్తమునుపట్టినయెడశ్వ
శ్రూహస్తమగును. ఇదిఅత్తయందుపయోగించును.

౫-శ్వశురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్యాఽంతేతుహస్తస్యశిఖరోదక్షిణేయది।
ధృతశ్శ్వశురహస్తస్యాత్తస్మిన్నేవనియుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పబడినశ్వశ్రూహస్తముకుడితట్టుశిఖరహస్తముగలు
గబట్టబడినయెడశ్వశురహస్తమగును. ఇదిమామయందుచెల్లును.

౬-భర్తృభ్రాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంధృత్వాపార్శ్వయోః కర్తరీముఖమ్।
ధృతోదక్షిణహస్తేనభర్తృభ్రాతృకరస్మృతః॥

తా॥ కుడియెడమచేతులును మీదుక్రిందులుచేసి అర్ధచంద్రహస్తములుగాపట్టినయెడ అభయవరదహస్తములగును. అవియే పార్వతీహస్తము.

౭, లక్ష్మీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసోపకంఠేహస్తాభ్యాం కపిత్థాభ్యాంశ్రియఃకరః॥

తా॥ బాహుమూలమందు రెండు కపిత్థహస్తములు పట్టబడినయెడ లక్ష్మీహస్తమగును.

విఘ్నేశ్వరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పురోగతాభ్యాంహస్తాభ్యాం కపిత్థో విఘ్నరాట్కరః॥

తా॥ ఎదురెదురుగాను రెండుకపిత్థహస్తములుపట్టబడినయెడవిఘ్నేశ్వరహస్తమగును.

షణ్ముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేత్రిశూలంచ శిఖరందక్షిణేకరే ।

ఊర్ధ్వాంగతే షణ్ముఖస్య కరఇత్యుచ్యతేబుధైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు త్రిశూలహస్తమును కుడిచేతియందు శిఖరహస్తమునుబాడుపుగా పట్టబడినయెడ షణ్ముఖహస్తమగును.

౯, మన్మథహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుశిఖరం దక్షిణేకటకాముఖః ।

మన్మథస్యకరఃప్రోక్తో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుశిఖరహస్తమును కుడిచేతియందు కటకాముఖహస్తమునుపట్టబడినయెడ మన్మథహస్తమగును.

౧౦, ఇంద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకౌస్వస్తికౌచేదింద్రహస్తఃప్రకీర్తితః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తముల మణికట్టులనుచేర్చి పట్టినయెడఇంద్రహస్తమగును.

౧౧, అగ్నిదేవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకందక్షిణేతు వామేలాంగూలహస్తకమ్ ।

అగ్నిహస్తస్సవిజ్ఞేయో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ కుడిచేతియందు త్రిపతాకహస్తమును ఎడమచేతియందు లాంగూలహస్తమును పట్టబడినయెడ అగ్నిహస్తమగును.

౧౨, యమహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామే పాశం దక్షిణే తు సూచీ యమకరస్స్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు పాశహస్తమును కుడిచేతియందు సూచీహస్తమును పట్టబడినయెడ యమహస్తమగును.

౧౩, నైఋతిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఖట్వాంచ శకటం చైవ కీర్తితో నైఋతేః కరః॥

తా॥ ఖట్వాహస్తమును శకటహస్తమును బట్టినయెడ నైఋతిహస్తమగును.

౧౪, వరుణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకం దక్షిణే వామే శిఖరం వారుణః కరః॥

తా॥ కుడిచేతియందు పతాకహస్తమును ఎడమచేతియందు శిఖరహస్తమును పట్టబడినయెడ వరుణహస్తమగును.

౧౫, వాయుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళో దక్షిణే వామే హస్తే చాఽర్ధపతాకకః ।
ధృతౌ చేద్వాయుదేవస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ కుడిచేతియందు అరాళహస్తమును ఎడమచేతియందు అర్ధపతాకహస్తమును పట్టబడినయెడ వాయుహస్తమగును.

౧౬, కుబేరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామే పద్మం దక్షిణే తు గదా యక్షపతేః కరః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు పద్మహస్తమును కుడిచేతియందు గదాహస్తమును పట్టబడినయెడ కుబేరహస్తమగును,

అథ నవగ్రహహస్తాని రూప్యంతే.

౧, సూర్యదేవతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసోపకణ్ఠోహస్తాభ్యాం సోలపద్మకపిత్థకౌ ।
ధృతౌ యదిభవేదేష దివాకరకరస్స్మృతః॥

తా॥ భుజశిరస్సులసమీపములందు రెండుచేతులచే సోలపద్మకపిత్థహస్తములు పట్టబడినయెడ సూర్యహస్తమగును.

౨, చంద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సోలపద్మం వామకరే దక్షిణే చ పతాకకః ।
నిశాకరకరస్సోక్తో భరతాగమకోవిదైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు సోలపద్మహస్తమును కుడిచేతియందు పతాకహస్తమునుపట్టబడినయెడ చంద్రహస్తమగును.

3, అఙ్గారకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుసూచీస్యాద్దక్షిణేముష్టిహస్తకః।
కృతశ్చేన్నాట్యశాస్త్రజ్ఞై రఙ్గారకకరస్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేతసూచీహస్తమును కుడిచేత ముష్టిహస్తమునుపట్టబడినయెడ అంగారకహస్తమగును.

౪, బుధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తిర్యగ్వామేముష్టినాఽథదక్షిణేనపతాకకః।
బుధగ్రహాకరఃప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతనడ్డముగా ముష్టిహస్తమునుకుడిచేత పతాకహస్తమునుపట్టబడినయెడబుధహస్తమగును.

౫, బృహస్పతిహస్తలక్షణమ్.

॥శ్లో॥ హస్తాభ్యాంశిఖరంధృత్వాయజ్ఞసూత్రప్రదర్శనే।
ఋషిబ్రాహ్మణహస్తోఽయంగురోశ్చపరికీర్తితః॥

తా॥ రెండుహస్తములచే శిఖరహస్తమును జన్నిదమువలెపట్టిచూపినయెడ బృహస్పతిహస్తమగును. ఇదిఋషులయందును, బ్రాహ్మణులయందునుగూడచెల్లును. ౬, శుక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామోర్ధ్వభాగేముష్టిస్స్యాదధస్థాదక్షిణేనచ।
శుక్రగ్రహాకరఃప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమప్రక్కమీదుగానుకుడిప్రక్కక్రిందుగానుముష్టిహస్తముపట్టబడినయెడశుక్రునిహస్తమగును.

౭-శనైశ్చరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుశిఖరంత్రిశూలందక్షిణేకరే।
శనైశ్చరకరఃప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమునుకుడిచేతత్రిశూలహస్తమునుపట్టబడినయెడశనైశ్చరహస్తమగును.

౮-రాహుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షంవామకరేసూచీస్యాద్దక్షిణేకరే।
రాహుగ్రహాకరఃప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేత సర్పశీర్షహస్తమును కుడిచేత సూచీహస్తమును పట్టినయెడ రాహుహస్తమగును.

౯. కేతుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేన కేతుసూచీ స్యాద్దక్షిణే ధృతపతాకకః।
కేతుగ్రహకరః ప్రోక్తో భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేత సూచీహస్తమును కుడిచేత పతాకహస్తమును పట్టినయెడ కేతుహస్తమగును.

అథ దశావతారహస్తా నిరూప్యన్తే.

౧. మత్స్యావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మత్స్యహస్తం దర్శయిత్వా తతః స్కన్ధసమౌ కరౌ।
త్రిపతాకౌ యది ధృతౌ యుజ్యతే మత్స్యజన్మని॥

తా॥ మత్స్యహస్తమును జూపి రెండు త్రిపతాకహస్తములను భుజశిరస్సులకు సమముగా బట్టినయెడ మత్స్యావతారహస్తమగును. ఇది మత్స్యావతారమందుపయోగించును.

౨. కూర్మావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కూర్మహస్తం దర్శయిత్వా తతః స్కన్ధసమౌ కరౌ।
త్రిపతాకౌ యది ధృతౌ యుజ్యతే కూర్మజన్మని॥

తా॥ కూర్మహస్తమును జూపి భుజశిరస్సులకు సమముగా త్రిపతాకహస్తములు పట్టినయెడ కూర్మావతారహస్తమగును. ఇది కూర్మావతారమున చెల్లును.

౩. వరాహావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దర్శయిత్వా వరాహం తు కటిపార్శ్వే సమౌ కరౌ।
ధృతౌ వరాహదేవస్య హస్తస్సంకథ్యతే॥

తా॥ వరాహహస్తమును జూపి పిరుదులయందు హస్తములనుంచినయెడ వరాహావతారహస్తమగును.

౪. నృసింహావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామే సింహముఖం ధృత్వా దక్షిణే త్రిపతాకకః।
నరసింహావతారస్య హస్తస్సంకథ్యతే॥

తా॥ ఎడమచేత సింహముఖహస్తమును కుడిచేత త్రిపతాకహస్తమును బట్టినయెడ నృసింహావతారహస్తమగును.

౫-వామనాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోధృతముష్టిభ్యాంసవ్యాన్యాభ్యాంయదిస్థితః।
సవామనాఽవతారస్యహస్తఇత్యభిధియతే॥

తా॥ మీఁదుగాను క్రిందుగాను ఎడమకుడిచేతులచే రెండుముష్టిహస్తములు పట్టబడినయెడ వామనాఽవతారహస్తమగును.

౬- పరశురామాఽవతారహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ వామంకటితటేన్యస్యదక్షిణేర్ధపతాకకః।
ధృతోపరశురామస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమ జేతినినడుమునందుంచికుడిచేత అర్ధపతాకహస్తమును బట్టునెడ పరశురామావతారహస్తమగును,

౭-రఘురాఽమావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థందక్షిణేహస్తేవామేతుశిఖరఃకరః।
అథరోత్తరభాగేతురామచంద్రకరఃస్మృతః॥

తా॥ కుడిచేత కపిత్థహస్తమును ఎడమచేత శిఖరహస్తమును క్రిందుమీఁదులుగా పట్టబడినయెడ రామచంద్రావతారహస్తమగును.

౮- బలరామాఽవతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేహస్తేముష్టిర్వామకరేతథా।
బలరామావతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ కుడిచేత పతాకహస్తమును, ఎడమచేత ముష్టిహస్తమును పట్టబడినయెడ బలరామాఽవతారహస్తమగును.

౯-కృష్ణావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృగశీర్షేతుహస్తాభ్యాంమన్యోన్యాభిముఖీకృతే।
అంసోపకంఠేకృష్ణస్యహస్తఇత్యభిధియతే॥

తా॥ రెండుమృగశీర్షహస్తములు భుజశిరస్సులసమీపమున ఎదురెదురుగా పట్టబడినయెడ కృష్ణాఽవతారహస్తమగును.

౧౦- కల్క్యవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేవామేత్రిపతాకకరోధృతః।
కల్క్యవతారహస్తస్యాదితినాట్యవిదోవిదుః॥

తా॥ కుడిజేత పతాకహస్తమును ఎడమచేత త్రిపతాకహస్తమును పట్టబడినయెడ కల్క్యవతారహస్తమగును.

రాక్షసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముఖేకరాభ్యాంశకటో రాక్షసానాంకరస్స్మృతః॥

తా॥ రెండుచేతులచేముఖమునందుశకటహస్తముపట్టబడెనేని రాక్షసహస్తమగును.

అథచతుర్వర్ణహస్తానిరూప్యంతే.

బ్రాహ్మణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరాభ్యాంశిఖరంధృత్వాయజ్ఞసూత్రప్రదర్శనే।
దక్షిణేనకృతేతిర్యగ్బ్రాహ్మణానాంకరస్స్మృతః॥

తా॥ రెండుశిఖరహస్తములనుబట్టికుడిచేతఅడ్డముగాజన్నిదమునుజూపునెడబ్రాహ్మణహస్తమగును.

క్షత్రియహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేనశిఖరంతిర్యగ్ధృత్వాఽన్యేనపతాకకః।
ధృతో యదిక్షత్రియాణాంహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమునుఅడ్డముగాబట్టికుడిచేతపతాకహస్తమునుపట్టునెడక్షత్రియహస్తమగును.

వైశ్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుహంసాస్యందక్షిణేకటకాముఖః।
వైశ్యహస్తోఽయమాఖ్యాతో భరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతహంసాస్యహస్తమునుకుడిచేతకటకాముఖహస్తమునుపట్టబడినయెడవైశ్యహస్తమగును.

శూద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంసూచీదక్షిణేశూద్రహస్తకః॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమునుకుడిచేతసూచీహస్తమును బట్టబడినయెడశూద్రహస్తమగును.

శ్లో॥ అష్టాదశానాంజాతీనాంకర్మతేనకరాస్స్మృతాః॥

తా ॥ పదునెనిమిదిజాతులకునువారివారిక్రియలచేఅందులకుతగినట్టుహస్తములుచెప్పబడును.

శ్లో॥ తత్తద్దేశజనానాంచఏవమూహ్యంబుధోత్తమైః॥

తా॥ ఆయాదేశములజనులకును ఈరీతిగానేహస్తములూహింపవలసినదనిపెద్దలచేతచెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ యావదర్థాఃప్రయోగాణాంతావద్భేదాఃకరాస్స్మృతాః।
అర్థాత్ప్రకరణాల్లిఙ్గాదౌచిత్యాదర్థనిర్ణయః॥

తా॥ ప్రయోగములకెన్నివిధములయర్థభేదములుగలవో అన్నివిధములహస్తభేదములునుగలవు. శబ్దార్థములచే ఆయాప్రకరణమునుజూచి స్త్రీలింగపుంలింగభేదములవలనప్రకృతోచితార్థనిర్ణయము చేసికోవలయును.

శ్లో॥ తత్తత్సమ్యక్సమాలోక్యసఙ్గ్రహాత్ప్రోక్తమిదంమయా।
సమాలోచ్యప్రయోక్తవ్యంభావజ్ఞైరిహశాస్త్రతః॥

తా॥ ఈవిషయము బాగుగావిమర్శించిచూచిననాచేతసంగ్రహముగాచెప్పబడెనుకనుః భావజ్ఞులీశాస్త్రరీతిని చక్కగానాలోచించి తత్తద్విషయానుగుణముగ ఉపయోగింపదగును.

గ్రంథాంతరస్థప్రసిద్ధరాజహస్తానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ శుకతుండోహరిశ్చంద్రేమయూరోనళభూపతౌ। పురుకుత్సేల పద్మాఖ్యోముష్టిహస్తఃపురూరవే। అలపద్మశ్శిరస్థాయీసగరార్థేనియుజ్యతే। దిలీపాఖ్యేపతాకస్స్యాదమ్బరీషేతుకర్తరీ।శిబిరాజ్ఞికపిత్థస్స్యాత్పురోభాగేప్రచాలితః।ఉభౌపతాకౌభుజయోరంతేదేవవిభావనే। కథితౌకార్తవీర్యేతువిరళాఙ్గుష్ఠరంధ్రకః।ఏతౌవహేత్సృష్టౌచేద్రావణార్థేప్రకీర్తితౌ। భుజదేశేప్రచలితోసూచిస్స్యాద్ధర్మరాజకే। త్రిపతాకోపురోభాగేచాలితశ్చపునఃపునః। అర్జునార్థేనాట్యభేదేయుజ్యతే నాట్యవేదిభిః।భీమేముష్టిఃపురోభాగేచలితోయదికల్ప్యతే।ఉక్తౌశైబ్యేసూచిరేవకిఞ్చిదుద్వేష్టితాఙ్గుళః।కటకోనకులార్థే చశిఖరస్సహదేవకే।నహుషేచలహస్తస్స్యాద్యయాతౌతామ్రచూడకః।అర్ధచంద్రకరస్సోయంత్రిపతాకాకృతిర్భవేత్।భగీరథార్థేయోజ్యస్స్యాద్రాహుగ్రస్తేన్దుమణ్డలే॥

తా॥ శుకతుండహస్తముహరిశ్చంద్రునియందును,మయూరహస్తమునలునియందును,అలపద్మహస్తముకుత్సునియందును,ముష్టిహస్తముపురూరవునియందును,శిరస్సునందుజేర్చినయలపద్మహస్తముసగరునియందును,పతాకహస్తముదిలీపునియందును, కర్తరీముఖహస్తముఅంబరీషుని

యందును, ఎదురుగాచలింపచేయబడినకపిత్థహస్తముశిబియందును, ఎడముగాజేయబడిభుజములకొనలయందు జేనభావనగాపట్టబడిన రేచితపతాకహస్తములుకార్తవీర్యునియందును,అపతాకహస్తములే ముందువెనుకలుగాగూర్చిపట్టినయెడరావణునియందును,భుజప్రదేశమందుచలింపజేయబడినసూచీహస్తముధర్మరాజునందును-త్రిపతాకహస్తము ఎదురుగ మాటికిమాటికిచలింపజేయబడెనేనిఅర్జునునియందును, ముష్టిహస్తము ఎదురుగచలింపజేయబడెనేనిభీమసేనునియందును రేచితాంగుళములుగల సూచీహస్తముశైబ్యునియందును,కటకాముఖహస్తము నకులునియందును, శిఖరహస్తముసహదేవునియందును, చలపతాకహస్తమునహుషునియందును,తామ్రచూడహస్తముయయాతియందును,అర్ధచంద్రహస్తముత్రిపతాకాకృతిగబట్టినయెడభగీరథునియందును, రాహుగ్రస్తము చంద్రమండలమందును చెల్లును.

మూపునందు జేర్చిపట్టబడినయెడ భరతునియందును, ఎడమమూపునందు జేర్చిపట్టినయెడ లక్ష్మణునియందును, నొసటికిసరిగాపట్టబడినయెడ శత్రుఘ్నునియందును చెల్లును. ఇట్లు ఈహస్తములు క్రమముగా సూర్యవంశపు రాజుల విషయమందు చెప్పబడెను. ఈహస్తములే యెడమప్రక్కగా పట్టబడునెడ చంద్రవంశపు రాజులవిషయమునందువిని యోగించుననినాట్యశాస్త్రజ్ఞుల చేత జెప్పబడుచున్నది.

సప్తసముద్రహస్తానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ లవణేక్షుసురాసర్పి దధిక్షీరజలార్ణవాః।
ఏతేషాంహస్తకలనావిశేషాత్ప్రతిపాద్యతే॥

తా॥ లవణము, ఇక్షువు, సుర, సర్పి, దధి, క్షీరము-జలము, అనిసముద్రములు ఏడు వీనియందు హస్తసందర్భములు విశేషముగా జెప్పబడును.

లవణసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ ముకుళాఖ్యాకరౌచైవవ్యావృత్తౌచాపవేష్టితౌ।
ప్రయోజ్యౌలవణామ్భోధావిషణస్యమతాంతరే॥

తా॥ విరివిగా త్రిప్పబడిన ముకుళహస్తములను అధోముఖములుగ బట్టిన యెడల లవణసముద్రమందు చెల్లును అని బృహస్పతిమతము.

౨-ఇక్షుసముద్రహస్తమ్,

శ్లో॥ అలపద్మౌతథాభూతౌ ఇక్ష్వబ్ధౌసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తమును క్రింద చెప్పినప్రకారమే పట్టినయెడ ఇక్షుసముద్రమందు చెల్లును.

౩-సురాసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సఙ్కీర్ణాఖ్యపతాకౌచతథైవగుణమాశ్రితౌ।
సురామ్బుధౌప్రయోక్తవ్యౌశుక్రాచార్యమతాంతరే॥

తా॥ సంకీర్ణపతాకములను అదేరీతిని విరివిగా త్రిప్పి దిగుమొగములుగా బట్టినయెడ సురాసముద్రమందు చెల్లును. అని శుక్రాచార్యులమతము.

౪-సర్పిసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సర్పిరబ్ధేస్తుచతురౌ వాయుసూనుమతాంతరే॥

తా॥ సర్పి (నేతి) సముద్రమందు చతురహస్తము చెల్లును, అని హనుమంతునిమతము.

౫, దధిసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాభిధౌహస్తౌ గుణపూర్వపదాశ్రితౌ।
దధ్యర్ణవే ప్రయోక్తవ్యౌ దత్తిలాచార్యసమ్మతౌ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను ముందుచెప్పినరీతినబట్టినయెడ, దధిసముద్రమందుచెల్లును. అనిదత్తిలాచార్యమతము.

౬, క్షీరసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షాణ్వయౌహస్తౌ యథాపూర్వగుణాశ్రయౌ।
క్షీరసాగరరూపార్థే నారదాభిమతోఽభవత్॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తములను మునుపటివలెనే పట్టినయెడ క్షీరసముద్రమందుచెల్లును అనినారదమహాముని మతము.

౭, శుద్ధోదకసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకగుణసంయుక్తౌ పూర్వవన్మిళితౌకృతౌ!
జలార్ణవే ప్రయోక్తవ్యౌ కోహళాచార్యసమ్మతౌ॥

తా॥ పతాకహస్తములను మునుపటివలెనే విరివిగాద్రిప్పి క్రిందుముఖముగబట్టినయెడ శుద్ధోదకసముద్రమందుచెల్లును. అనికోహళాచార్యమతము.

ప్రసిద్ధనదీనాంహస్తానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ గంగాదీనాంనిర్ణయేతు వ్యావృత్తశ్చపవేష్టితః। నదీనామపిసర్వాసాంపతాకస్సముదాహృతః। గంగాదీనాంవిశేషేణ తద్గుణాద్యనువర్ణనాత్। హస్తానాంభేదకలనాగురుణాపూర్వమీరితా।తత్స్వరూపంప్రవక్ష్యామినాట్యాభినయయోగతః॥

తా॥ గంగమొదలైననదులను నిర్ణయించుటయందు ముందరికిచాచి క్రిందుగాబట్టబడిన పతాకహస్తము వినియోగించును. ఆగంగాదినదులకువానివాని విశేషగుణాదులనుబట్టి వర్ణించుటవలన నాట్యాభినయమునందుకొన్నిహస్తములువినియోగింపబడునుగనుక వానిస్వరూపములిచ్చట చెప్పబడుచున్నవి.

గంగాదినదులహస్తములు.

శ్లో॥ గంగాయాంతామ్రచూడస్యాత్సూర్యజాయాంస్తు రేఖికః।కృష్ణవేణ్యాంసింహముఖో కావేర్యాంచతురఃకరః। పతాకచతురౌహస్తౌసరస్వత్యాంప్రకీర్తితౌ। నర్మదాయాంవిధేయస్యా

త్కరోహ్యర్థపతాకికః । హంసాస్యస్తుఙ్గభద్రాయాం శరావత్యాంతుబాణకః । సూచీహస్తోవేత్రవత్యాం చంద్రభాగార్థకేచలః । సరయ్వామపిపద్మాఖ్యోభీమరథ్యామరాళకః।సువర్ణముఖనద్యాంచకరోర్ధచతురోమతః। శుకతుణ్డోపాపనాశ్యాం యుజ్యతే భావవేదిభిః । అనుక్తానాం నదీనాంచ పతాకస్సమ్ప్రియుజ్యతే॥

తా॥ తామ్రచూడహస్తము గంగానదియందును, రేఖాహస్తముయమునానదియందును, సింహముఖహస్తముకృష్ణవేణీనదియందును, చతురహస్తము కావేరినదియందును, పతాకచతురహస్తములు సరస్వతీనదియందును, అర్ధపతాకహస్తము నర్మదానదియందును, హంసాస్యహస్తము తుంగభద్రానదియందును, బాణహస్తము శరావతీనదియందును, అలపద్మహస్తము సరయూనదియందును, అరాళహస్తము భీమరథీనదియందును, అర్ధచతురహస్తము స్వర్ణముఖినదియందును, శుకతుండహస్తము పాపనాశనీనదియందునుచెల్లును. ఇవిగాకతక్కిననదులయందు పతాకహస్తముచెల్లును.

౧, ఊర్ధ్వలోకహస్తమ్.

శ్లో॥ భూలోకశ్చభువర్లోకస్స్వర్గలోకస్తతఃపరః।జనోలోకస్తపోలోకస్సత్యలోకాభిధస్తతః।మహర్లోకశ్చసప్తైతేలోకాశ్చోర్ధ్వగం సమాశ్రితాః।పతాకోద్వేష్టితముఖఃఏతేషువినియుజ్యతే॥

తా॥ భూలోకము, భువలోకము, స్వర్గలోకము, జనోలోకము, తపోలోకము, సత్యలోకము, మహాలోకము, ఇవిమీఁదియేడులోకములు. వీనియందుఉద్వేష్టితపతాకహస్తము వినియోగించును.

౨, అధోలోకహస్తమ్.

శ్లో॥ అతలోవితలశ్చైవసుతలశ్చతలాతలః।మహాతలఇతిఖ్యాతో రసాతలఇతీరితః । పాతాళశ్చైవసప్తైతేహ్యధోలోకాఃప్రకీర్తితాః।అధోలోకేషుయుజ్యేత పతాకశ్చాపవేష్టితః॥

తా॥ అతలము, వితలము, సుతలము,తలాతలము, మహాతలము,రసాతలము, పాతాళము, ఈయేడునుక్రిందియేడులోకములు,వీనియందు అపవేష్టిత పతాకహస్తము వినియోగించును.

అథవృక్షభేదానాంహస్తనిరూప్యం తే.

౧, అశ్వత్థవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌరేచితౌచేదశ్వత్థేసంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ రెండుఅలపద్మహస్తములను చలింపజేసినయెడ అశ్వత్థవృక్షమందు చెల్లును.

౨, కదళీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ కదళ్యాంశ్లిష్టముకుళౌ రేచితౌద్వేష్టితౌభవేత్॥

తా॥ శ్లిష్టముకుళహస్తమును పొడుపుగకదలించి పట్టినయెడకదళీవృక్షమందుచెల్లును.

౩ - ౪ - నారఙ్గలికుచవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ నారఙ్గేపద్మకోశస్స్యాద్భ్రమరోలికుచేభవేత్॥

తా॥ నారింజచెట్టునందు పద్మకోశహస్తమును, గజనిమ్మచెట్టునందు భ్రమరహస్తమును చెల్లును.

౫ - ౬ - పనసబిల్వవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పనసేచతురః ప్రోక్తోబిల్వాఖ్యేచతురోభవేత్॥

తా॥ పనసబిల్వవృక్షములయందు చతురహస్తముచెల్లును.

౯ - పున్నాగవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకచతురౌప్రోక్తౌ పున్నాగతరునిర్ణయే॥

తా॥ పతాకచతురహస్తములు పొన్నమ్రానియందుచెల్లును.

౧౦-౧౧- మందారవకుళవృక్షహస్తమ్,

శ్లో॥ మందారేఖండచతురో సందంశోవకుళేభవేత్॥

తా॥ ఖండచతురహస్తము మందారవృక్షమందును, సందంశహస్తము వకుళవృక్షమందును చెల్లును.

౧౫-౧౬- వటార్జునవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకోవటవృక్షేస్యా దర్జునేసింహవక్త్రకః॥

తా॥ మఱ్ఱిమ్రానియందు పతాకహస్తమును, ఏరుమద్దిమ్రానియందు సింహముఖహస్తమును చెల్లును.

౧౭-౧౮- పాటలీహింతాలవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పాటల్యాంశుకతుండస్స్యాత్ హింతాలేకర్తరీముఖః॥

తా॥ పాదిరిచెట్టునందు శుకతుండహస్తమును, ఈదాటిచెట్టునందు కర్తరీముఖహస్తమును చెల్లును.

౨౦-పూగవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశౌస్వస్తికౌస్యాత్పూగవృక్షనిరూపణే॥

తా॥ రెండుపద్మకోశహస్తములు స్వస్తికములుగ బట్టబడినయెడపోకమ్రాలియందు చెల్లును.

౨౨-చమ్పకవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ చమ్పకేపూర్వశాస్త్రజ్ఞై రధోలాంగూలమిష్యతే॥

తా॥ సంపెగమ్రానియందు అధోలాంగూల హస్తమునువినియోగింపవలెనని పూర్వశాస్త్రజ్ఞులచే చెప్పబడెను.

౨౩, ఖదిరవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అత్యంతస్తామ్రచూడోప్యధః ఖదిరవర్ణనే॥

తా॥ తామ్రచూడహస్తమును మిక్కిలి క్రిందు మొగముగవంచి పట్టునెడ నల్లతుమ్మచెట్టునందు చెల్లును.

౨౪..శమీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ శమీవృక్షే సమాఖ్యాతఃకరోయశ్లిష్టకర్తరీ॥

తా॥ శ్లిష్టకర్తరీహస్తము జమ్మిచెట్టునందు చెల్లును.

౨౫-అశోకవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌమణిబంధస్థౌ సమ్యక్తిర్యక్కృతౌయది। పతాకస్వస్తికోహస్తః కథితోభరతాదిభిః। పతాకస్వస్తికోహస్తఃఅశోకాభినయేస్మృతః॥

తా॥ పతాకహస్తములు మనికట్టులందుచేర్చి యడ్డముగా బట్టబడినయెడ పతాకస్వస్తికహస్తమగును ఇదిఅశోకవృక్షమునందు చెల్లును.

౨౬- సిందువారవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ సిందువారతరౌయోజ్యః కరశ్లిష్టమయూరకః॥

తా॥ వావిలిచెట్టునందుశ్లిష్టమయూరహస్తము చెల్లును.

౨౭-ఆమలకవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమాహస్తతలేసమ్మిశ్రితోయది।
ఆత్రేప్రసృతాఖ్యోయం కరోసంయమనామకః।
సంయమాభిధహస్తోపీయ త్తదామలకేఽదుమే॥

తా॥ తర్జనీమధ్యములనుఅరచేతిలోజేర్చితక్కినవ్రేళ్ళనుచాచిపట్టి ననదిసంయమహస్తమౌను. ఈహస్తముఉసిరికచెట్టునందుచెల్లును.

౨౮-కురవకవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ కర్తరీత్రిపతాకౌచజ్ఞేయౌకురవకద్రుమే॥

తా॥ కర్తరీత్రిపతాకహస్తములు ఎఱ్ఱపువ్వుల గోరంటచెట్టునందు చెల్లును.

౨౯-కపిత్థవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌస్వస్తికౌచేత్కపిత్థార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తములనుస్వస్తికములుగబట్టినయెడ వెలగమ్రానియందుచెల్లును.

3౦-కేతకివృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకచతురాభిఖ్యౌస్వస్తికౌస్మణిబన్ధయోః।
కేతకీవృక్షభేదేపియుజ్యతేదేవమంత్రిణా॥

తా॥ పతాకచతురహస్తములనుమణిబంధములందుస్వస్తికములుగబట్టినయెడపచ్చమొగలిచెట్టునందుచెల్లును,ఇదిదేవమంత్రిసమ్మతము.

3౧- శింశపావృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అర్ధచంద్రౌస్వస్తికౌస్యాత్ప్రయోజ్యోశింశపాతరౌ॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను స్వస్తికములుగబట్టిన నదిఇరుగుడుమ్రానియందుచెల్లును.

3౨-నిమ్బసాలవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శుకతుండౌస్వస్తికౌచేన్నిమ్బసాలేనిరూపితౌ॥

తా॥ శుకతుండహస్తములను స్వస్తికములుగబట్టినయెడ వేపమ్రానియందును,ఏపెమ్రానియందును చెల్లును.

33- పారిజాతవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపతాకకోహస్తస్సవ్యేపతాకికః।
ఉద్వేష్టితకృతోహస్తోత్రిజ్ఞానఃపరికీర్తితః।
త్రిజ్ఞానఃపారిజాతస్యక్రోడేయదిధృతఃకరః॥

తా॥ ఎడమచేతనుకుడిచేతనుపతాకహస్తమునుపైకిత్రిప్పిపట్టినయెడ త్రిజ్ఞానహస్తమౌను. ఈహస్తమురొమ్మునకెదురుగబట్టినయెడ పారిజాతవృక్షమందుచెల్లును.

3౪- తింత్రిణిజమ్బూవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తింత్రిణ్యామపిలాఙ్గూలోజమ్బ్వామర్ధపతాకికః॥

తా॥ చింతచెట్టునందులాంగూలహస్తమును, నేరేడుచెట్టునందుఅర్ధపతాకహస్తమును చెల్లును.

౩౫-పాలాశరసాలవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పాలాశే చార్ధచన్ద్రశ్చ రసాలే త్రిపతాకికః॥

తా॥ మోదుగుచెట్టునందు అర్ధచంద్రహస్తమును, తియ్యమామిడి చెట్టునందు త్రిపతాకహస్తమును చెల్లును.

అథ సింహాదిమృగాణాం హస్తా నిరూప్యన్తే. ౧-సింహహస్తమ్.

శ్లో॥ దక్షిణే సింహవక్త్రస్స్యాత్తత్పృష్ఠే వామహస్తతః।
పతాకమాపమాశ్రిత్య చలత్త్వవిరళాఙ్గుళిః।
శ్లిష్టసింహముఖస్సోయం సింహార్థే వినియుజ్యతే॥

తా॥ కుడిచేత సింహముఖహస్తమును బట్టి దాని వెనుకతట్టు పతాకహస్తమును ఎడమచేత వ్రేళ్లు కలుగ బట్టినదది శ్లిష్టసింహముఖహస్తమనబడును. ఈహస్తము సింహమునందు చెల్లును.

౨- వ్యాఘ్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచంద్రోఽధోముఖశ్చేద్వ్యాఘ్రార్థే సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తమును అధోముఖముగ బట్టినయెడ పెద్దపులియందు చెల్లును. ౩-సూకరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తమత్స్యహస్తేతు దక్షిణః కుఞ్చితశ్చలః।
అస్యాఙ్గుళ్యః ప్రవిరళాః పఞ్చసఙ్ఖ్యా యథాక్రమమ్।
యుజ్యతే స్తబ్ధరోమార్థే సఙ్కీర్ణమకరః కరః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన మత్స్యహస్తమందు దక్షిణహస్తము వంచి కదలించుచు ఇతరహస్తము వ్రేళ్ళనైదింటిని విరళముగ బట్టిన నది సంకీర్ణమకరహస్తమనబడును. ఈహస్తము పందియందు వినియోగించును.

౪-కపిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్తు మధ్యమాఙ్గుష్ఠయోగతః।
నామ్నాధోముష్టిముకుళః కపేరర్థే నిరూప్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన ముష్టిహస్తము మధ్యమాంగుష్ఠముల చేరికవలన అధోముష్టి ముకుళహస్తమనబడును. ఈహస్తము కోతియందు వినియోగించును. ౫, భల్లూకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామహస్తే పద్మకోశోఽధోముఖత్వముపాశ్రితః।
దక్షిణేతు పతాకాఖ్యస్తస్య పృష్ఠతలాశ్రితః।
భల్లూకార్థే ప్రయోగస్స్యాత్పద్మకోశపతాకకః॥

తా॥ ఎడమచేత దిగుమొగముగా పద్మకోశహస్తమునుబట్టి కుడిచేత పట్టబడిన పతాకహస్తమును దానిపైనుంచినయెడ పద్మకోశపతాకహస్తమగును. ఇది ఎలుగుగొడ్డునందు వినియోగించును.

౬, మార్జారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్యానామికాఙ్గుష్ఠయోగతః।
నామ్నాయమర్ధముకుళో మార్జారేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ముందు చెప్పబడిన ముష్టిహస్తముయొక్క అనామికాంగుష్ఠములను జేర్చిపట్టినయది అర్ధముకుళహస్తమగును. ఈహస్తము పిల్లియందు చెల్లును.

౭, చమరీమృగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేముష్టిర్దక్షిణేవామణిబంధేనమిశ్రితః।
ముద్రికాధోముఖోముష్టిముద్రాహస్తోయమీరితః।
ముష్టిముద్రాకరశ్చాపిచమర్యాంసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ఎడమచేత ముష్టిహస్తమును కుడిచేత ముద్రాహస్తమును మణికట్టుతో జేర్చి క్రిందు మొగముగా బట్టినయెడ ముష్టిముద్రాహస్తమగును. ఇది చమరీమృగమునందు వినియోగించును.

౮, గోధాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వేకనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠౌ పతాకేకిఞ్చిదీరితౌ।
నామ్నాతలపతాకోయం గోధాయాంపుష్టితోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తమందు కనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠములను కొంచెము పైకి ఎత్తి పట్టినయెడ తలపతాకహస్తమగును. ఈహస్తము ఉడుమునందు చెల్లును.

౯, శల్యమృగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తమృగశీర్షస్య తర్జన్యూర్ధ్వప్రసారితా।
నామ్నాచంద్రమృగోహస్తశ్శల్యాఖ్యేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మును చెప్పిన మృగశీర్షహస్తమందు చూపుడువ్రేలు పైకెత్తబడినయెడ చంద్రమృగహస్తమగును. ఇది శల్యమృగమందు వినియోగించును.

౧౦, కురంగహస్తమ్.

శ్లో॥ కురఙ్గేచప్రయోక్తవ్యో మృగశీర్షాభిధానకః।

తా॥ మృగశీర్షహస్తము జింకయందు చెల్లును.

౧౧, కృష్ణసారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తేతు కనిష్ఠాంగుష్ఠసారణాత్।
నామ్నాముష్టిమృగోహస్తః కృష్ణసారేప్రయుజ్యతే।

తా॥ మునుపుచెప్పిన ముష్టిహస్తమందు కనిష్ఠాంగుష్ఠములనుచాచి పట్టినయెడముష్టి మృగహస్తమౌను. ఇదినల్లజింకయందుచెల్లును.

౧౪, గోకర్ణహస్తమ్.

శ్లో॥ ధేనుకర్ణే నాగబంధౌ రేచితౌ యదియోజితౌ॥

తా॥ నాగబంధహస్తములను మీదికిచలింపజేయుచుపట్టినయెడగోకర్ణమృగమునందుచెల్లును. ౧౫, మూషికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముకుళేహస్తేతర్జనీసమ్ప్రసారితా।
నామ్నాయంఖణ్డముకుళో మూషికార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన ముకుళహస్తమందు చూపుడువ్రేలినిబాగుగ చాచిపట్టినయెడల ఖండముకుళహస్తముఅనబడును. ఈహస్తముఎలుకయందుచెల్లును. ౧౬, గిరికాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముకుళే భూయస్తర్జనీకుఞ్చితాయది।
తిర్యక్ప్రసారితః ఖడ్గముకుళోగిరికార్థకే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన ముకుళహస్తములనుచూపుడు వ్రేలినివంచిఅడ్డముగచాచిపట్టినయెడ ఖడ్గముకుళహస్తమౌను. ఇదిచిట్టెలుకయందుచెల్లును. ౧౭, శశహస్తమ్.

శ్లో॥ హస్తస్తలపతాకాఖ్యోశశ కేతిర్యగాశ్రయః॥

తా॥ వెలికిలబట్టిన పతాకహస్తము అడ్డముగత్రిప్పబడినయెడ కుందేటియందుచెల్లును. ౧౮, వృశ్చికహస్తము.

శ్లో॥ అధోముఖో రేచితశ్చేత్కర్కటోవృశ్చికేభవేత్॥

తా॥ కర్కటహస్తమును అధోముఖముగ చలింపజేయుచుపట్టినయెడ తేలునందుచెల్లును. ౧౯, శునకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాభిధహస్తేతు కుఞ్చితాచేత్కనిష్ఠికా।
నామ్నామధ్యపతాకోయం శునకార్థేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ పతాకహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు ముడువబడెనేనిమధ్యపతాకహస్తమౌను. ఇదికుక్కయందుచెల్లును.

౨౦, ఉష్ట్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోదితాంజలికరేఙ్గుష్ఠౌకుఞ్చితౌయుతౌ। ప్రసాదిచోర్ధ్వభాగేచచలితౌసోప్యధోముఖః॥ నామ్నాఖణ్డాంజలిరయంఉష్ట్రార్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పినఅంజలిహస్తమందు అంగుష్ఠములను వంచిచేర్చి పొడుగజూచి అధోముఖముగచలింపజేయుచు పట్టినయెడ ఖండాజలిహస్తమగును. ఇదిబంతియందుచెల్లును. ౨౧, అజహస్తమ్.

శ్లో॥ శిఖరౌశ్లిష్టవదనౌమేషార్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ శిఖరహస్తములను ముఖభాగము చేరబట్టినయెడ మేకయందు వినియోగించును. ౨౨, గార్ధభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వఖణ్డాజలౌమిశ్రతుఙ్చేతర్జనీద్వయే ।
భిన్నాంజలిరయంనామ్నా గార్ధభార్థేనియుజ్యతే ॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన ఖండాజలిహస్తమందుతర్జనీద్వయమును జేర్చి వంచిపట్టినయెడ భిన్నాంజలిహస్తమవును. ఇదిగాడిదయందుచెల్లును.

౨౩, వృషభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమానామికేకిఞ్చితుఙ్చేతలమాశ్రితే। అఙ్గుష్ఠేనో
పరియుతేశేషేద్వేచప్రసారితే । తలసింహకరస్సోయమ్వృష
భార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ మధ్యమానామికలను కొంచెము అరచేతితట్టునకువంచి వాని మీదఅంగుష్ఠమునుజేర్చి తక్కినరెండువ్రేళ్ళను చాచిపట్టినయెడతలసింహహస్తమౌను-ఇదివృషభార్థమందు వినియోగించును.

౨౪, ధేనుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమావక్రితాయత్ర శేషాన్సర్వేప్రసారితాః।
ధేనౌయోజ్యోయస్త్రిభేదేభవేత్సఙ్కీర్ణముద్రకః॥

తా॥ నడిమివ్రేలినివంచి తక్కినవ్రేళ్ళను చాచిపట్టినయెడసంకీర్ణముద్రహస్తమౌను. ఇదిఆవునందును, యంత్రభేదమునందునుచెల్లును.

అథపక్షిభేద హస్తానిరూప్యంతే.

౧, పారావతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పారావతేకపోతాఖ్యకరస్స్యాత్పుఙ్ఖితాకృతిః॥

తా॥ కపోతహస్తమును పుంఖితాకారముగబట్టినయెడ పావురాయి యందువినియోగించును.

౨, కపోతహస్తమ్.

శ్లో॥ కపోత స్సిర్యగాకారః కపోతేవినియుజ్యతే॥

తా॥ కపోతహస్తమును అడ్డముగాబట్టినయెడ అడవిపావురాయియందువినియోగించును.

3, శశాదనహస్తమ్.

శ్లో॥ బ్రహ్మోక్తశుకతుండస్స్యాచ్ఛశాదననిరూపణే॥

తా॥ బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తము డేగయందువినియోగించును.

ర, ఉలూకహస్తలక్షణమ్,

శ్లో॥ గజదంతౌశ్లిష్టముఖౌసంకీర్ణగజదన్తకః ॥
సంకీర్ణగజదన్తోయముంలూకార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ గజదంతహస్తముల మొనలను జేర్చిపట్టినయెడ సంకీర్ణగజదంతహస్తమవును. ఇదిగుడ్లగూబయందుచెల్లును,

౫, గండభేరుండహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మణిబంధౌసమాశ్లిష్టావర్ధచన్ద్రావధోముఖౌ ।
సర్వాఙ్గుళ్యస్తువిరళా నామ్నా స్వస్తికచన్ద్రకః ।
గండభేరుండకాఖ్యస్యవినియోగః ప్రకీర్తితః ॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను అధోముఖములుగ మనికట్లుచేరపట్టి వ్రేళ్లనువిరళములుగాజేసినయెడ స్వస్తిక చంద్రహస్తమనబడును. ఇది గండభేరుండపక్షియందు వినియోగింపబడును.

౬, చాతకహస్తమ్,

శ్లో॥ లాఙ్గూలశ్చాతకేభూయాత్పుఙ్ఖితత్వముపాశ్రితః॥

తా॥ లాంగూలహస్తమును పుంఖితముగ బట్టినయెడ చాతకపక్షియందుచెల్లును,

౭, కుక్కుటహస్తమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తభ్రమరోభూయాత్తామ్రచూడనిరూపణే॥

తా॥ మునుపుచెప్పబడినభ్రమరహస్తమే కోడియందువినియోగించును.

౮, పికహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥అరాళఃపుఙ్ఖితాకారః కోకిలార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ అరాళహస్తమునుపుంఖితముగ బట్టినయెడ చాతకపక్షియందుచెల్లును.

౯, వాయసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భరతార్ణవసమ్ప్రోక్తభ్రమరాంగుష్ఠకస్తథా।

అగ్రభాగేనతర్జన్యాః మిళితోయదిపుంఖితః ।
సందంశముకుళోభూయా ద్వాయసార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ భరతార్ణవమందు చెప్పబడియుండెడి భ్రమరహస్తాంగుష్ఠము చూపుడువ్రేలితో జేర్చి పుంఖితముగ ఎదుటబట్టబడినయెడ సందంశముకుళహస్తమనబడును. ఇది కాకియందువినియోగించును.

౧౦, కురరహస్తమ్.

శ్లో॥ కురరాఖ్యేపవిద్ధాఖ్యోసూచిరేవప్రయుజ్యతే॥

తా॥సూచిహస్తము అపవిద్ధముగ పట్టబడినయెడకురరపక్షియందు చెల్లును.

౧౧, శుకహస్తమ్.

శ్లో॥ శుకతుండోప్రయోక్తవ్యో శుకార్థేపుంఖితాకృతిః॥

తా॥ శుకతుండహస్తమును పుంఖితాకారముగబట్టినయెడ చిలుకయందు వినియోగించును.

౧౨, సారసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముకుళేతుకనిష్ఠాపి కిఞ్చిద్వక్రితభావతః ।
నామ్నాప్రదేశముకుళో యోజ్యోయంసారసార్థకే ॥

తా॥ ముకుళహస్తమునందలిచిటికెనవ్రేలుకొంచెము వంకరగాపట్టబడినయెడ ప్రదేశముకుళహస్తమౌను. ఇదిసారస పక్షియందు వినియోగించును.

౧౩, బకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జన్యంగుష్ఠసంయోగే మధ్యమానామికాపిచ ।
ప్రసారితేకనిష్ఠాచేద్వక్రితాతలమాశ్రితా ।
నామ్నాసఙ్కీర్ణహస్తోయం శుక్రాచార్యమతోదితః ।
పికార్థేమంత్రభేదేషు యోజ్యస్సఙ్కీర్ణహంసకః॥

తా॥ తర్జనీఅంగుష్ఠములనుజేర్చి మధ్యమానామికలను చాచికనిష్ఠను అరచేతిలోమడిచిపట్టినయెడ సంకీర్ణహంసహస్తమనబడును. ఇదిశుక్రాచార్యునిమతము. ఈహస్తము వక్షకోంగయందున, మంత్రభేదమునందునుచెల్లును.

౧౪, క్రౌఞ్చపక్షిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వాలపద్మహస్తేతు కనిష్ఠాతలకుఞ్చితా ।
తీనాలపద్మహస్తోయం క్రౌఞ్చార్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన అలపద్మహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు అరచేతిలోవంచబడినయెడ లీనాలపద్మహస్త మనబడును. ఇదిక్రౌంచపక్షి (గుడ్డికొంగ) యందునినియోగించును,

౧౫, ఖద్యోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంగుష్ఠోమధ్యమాయాస్స్యా దగ్రపర్వనిపీడితః ।
ముఖహంసకరస్సోయం ఖద్యోతార్థేఽపవిద్ధకః ॥

తా ॥ బొటనవ్రేలిచే నడిమివ్రేలికొనగనుపు ఒరయునట్లు అపవిద్ధముగబట్టినయెడ ముఖహంస హస్తమవును. ఇది మిడుగురుపురుగునందు వినియోగించును.

౧౬, భ్రమరహస్తమ్.

శ్లో॥ అపరభ్రమరోహస్తో భృంగార్థేయదిపుంఖితః ॥

తా॥ ఇతరమైనభ్రమరహస్తమునుపుంఖితముగబట్టినయెడతుమ్మెదయందువినియోగించును,

౧౭- మయూరహస్తమ్,

శ్లో॥ మయూరార్థేప్రయోజ్యస్స్యాన్మయూరోపుంఖితోయది॥

తా॥మయూరహస్తమునుపుంఖితాకారముగబట్టినయెడనెమిలియందువినియోగించును,

౧౮-హంసహస్తమ్,

శ్లో॥ హంసాస్యోపిప్రయోజ్యస్స్యాత్ హంసార్థేనృత్తకోవిదైః॥

తా॥మునుపుచెప్పినహంసాస్యహస్తముహంసపక్షియందువినియోగించును

౧౯-చక్రవాకహస్తమ్,

శ్లో॥ అలపద్మౌపుంఖితౌచేచ్చక్రవాకేనియుజ్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తములనుపుంఖితములుగబట్టినయెడ చక్రవాకపక్షియందువినియోగించును,

౨౦- కోయష్టికహస్తలక్షణమ్,

శ్లో॥ అరాళోదక్షిణేవామేపతాకేనవిమిశ్రితః।
నామ్నారాళపతాకోయంకోయష్టికనిరూపణే॥

తా ॥ కుడిచేతిఅరాళహస్తమునుఎడమచేతిపతాకహస్తముతోజేర్చిపట్టినయెడఅరాళపతాకహస్తమగును,ఇదికోయష్టికమనెడిపక్షియందువినియోగించును,